د. أحمد عبدالعزيز محمود

کورد

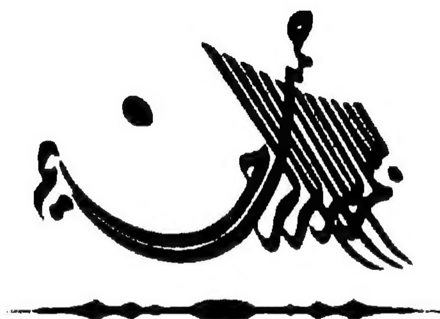
له کتێبی "الیعقوبی" و "الطبری" دا

وەرگێڕانی

محمد حسن سەرگەینێلی

الیعقوبی الطبری

التفسیر

کورد لە کتێبی

(الیعقوبی) و (الطبري)دا

کورد
لە کتێبی
(الیعقوبي) و (الطبري)دا

نووسینی

پرۆفیسۆری یاریدەدەر
د. احمد عبدالعزیز محمود
کۆلێژی ئاداب/ زانکۆی سەلاحەددین

وەرگێڕانی

محمد حسن سەرگەینیلی

کورد لە کتێبی (الیعقوبي) و (الطبري)دا

نوسینـــــــــــــــی	د. احمد عبدالعزیز محمود
وەرگێڕانـــــــــی	محمد حسن سەرگەینێڵی
بڵاوکردنـــــــەوەی	نوسینگەی تەفسیر بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن/ هەولێر
خـــــــــە ت	نەوزاد کۆیی
نەخشەسـازی بــەرگ :	أمین مخلص
نەخشەسازی ناوەرۆك:	جمعە صدیق کاکە
نـۆرە و سـاڵی چـاپ:	یەکەم ١٤٣٦ك - ٢٠١٥ز
تـــــــــیراژ:	١٠٠٠ دانە

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی
سپاردنی (٢٤٩) ساڵی ٢٠١٤ پێدراوە

نوسینگەی تەفسیر
بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن
هەولێر - شەقامی دادگا - ژێر تونێلی شیرین پالاس
Mob: +964 750 440 51 22
Tel: +964 750 818 08 66
www.tafseer-pub.com
tafseeroffice@yahoo.com

چەند سەرەقەڵەمێك

(بەناوی خوای بەزەیی زۆر و بەردەوام)

دوای ئەوەی ئاشنایەتیمان لەگەڵ نووسەری بەڕێز پەیدا کرد، هەمان ڕۆژ ڕووی لە ئێمە نا، وەکو نووسەر و وەرگێڕ، ئەم کتێبەی ئەو بۆ سەر زمانی شیرینی کوردیی وەربگێڕین، کە هەڵێنجاوی دوو کتێبی مێژوویی گەورەی ئیسلامی (التأريخ الطبري) و (التأريخ اليعقوبي).

ئێمە بێ ڕامانی ئەم داوایەی ئەومان قبوڵ کرد، چونکە (مێژوو) خۆی ئاوێتەی ژیانە، هەگبەی ئەزموونی ڕۆژگارە، مێژوو چەند پرەنسیپەکی هەیە نەگۆڕە، وەکو یاسایە سروشتییەکان دووبارە دەبنەوە، مێژوو ڕابردوو و ئێستا و داهاتوو پێکەوە دەبەستێتەوە. میللەتی کوردیش، گەر بیەوێ لەناو گێژاوی سیاسی و تائیفی ئیمڕۆ خۆی رزگار بکات و کەشتی خۆی بەرەو کەناری ئارامیی ببات، دەبێ سوود لە ڕابردووی مێژووی خۆی وەربگرێت. ئەو هەڵە سیاسییانەی لە سەردەمی ئومەوییەکان و عەبباسییەکان کردوویەتی، نابێ دووبارەیان بکاتەوە.

بێگومان سیاسەتی ئیمڕۆی عێراقیش، گەر هەمان هەڵە سیاسیەکانی ئومەوییەکان و عەبباسیەکان دووبارە بکاتەوە، ئەویش بە دەردی ئەوان دەچێت و دەڕوخێت...

لەم کتێبەدا سێ لایەن دەبینی لە سەردەمی ئومەوییـەکان و عەبباسـییەکان دا لـە گۆڕەپـانی سیاسـیدا دەوری جموجـۆڵ دەبیـنن و داوای مـافی خۆیـان دەکـەن، کوردەکان و عەلەوییەکان و خەواریجەکان، کورد لەم نێوانەدا جار هەیە بە تـەنیا و جار هەیە لەگەڵ خەواریجەکان و جار هەیە لەگەڵ عەلەوییەکاندا رێك کـەوتووە بـۆ روخاندنی ئومەوییەکان و عەبباسیەکان، بـۆ لابردنـی سـتەمی ئـەوان و بەدەسـت هێنانی دەسکەوتی ئایینی و سیاسییەکانی.

لە زۆرێ لـەو هەولانەیـدا بـەهۆی هەڵـەی سیاسـی شکسـت خـواردوو دەبـێ، نموونەمان زۆرە لەو بوارەدا، کە لەم کتێبەدا دەیانخوێنینەوە.

وەرگێڕ ٢٤/ ٥/ ٢٠١٢

كورد له كتێبی مێژوویی (یەعقوبی)دا

مردن (٢٩٢ك/ ٩٠٥ز)

پێشەكی

زیادڕەوی ناكەین، ئەگەر بڵێین شارستانی ئیسلامی، یەكێكە لـە دەوڵەمـەنترین شارسـتانیەكان لـە ڕووی كۆكردنـەوە و نووسـینەوەی مێـژوودا، بەشـێوەیەك هـەر لێكۆڵەرێكی زانستی مێژووی ئیسلامی تـاووتوێ بكـات، لـە زۆری ئـەو هـەموو نووسین و كۆكراوە مێژووییانە، واقی وڕ دەمێنێ، كە لە جۆرەها بواردا نووسـراونەوە و هەر چاخێك لە چاخەكانیش، مێژوونووس و سەرچاوەی تایبەتی خۆی هەیە.

گومانی تێدا نیە گرنگی ئەو بڕە بێ هەژمارەی نووسـراوە مێژوویـیـە عـەرەبی و ئیسلامیانە لەوەدا خۆی حەشار دەدات، كە زۆرێك لەوانە گشت لا گرەوەییان هەیە لە باسكردنی بابەتە مێژوویـیەكاندا.

مەبەست لە گشت لاگرەیی ئەوەیە، ئـەو سەرچـاوە مێژوویـیانـە تـەنیا مێـژووی گەلێك، یان ڕەگەزێ لە دانیشتوان جەخت ناخاتە سەر، كە لەسەر حیسابی گەلان و ڕەگەزەكانی تر بێت، وەك ئەوەی لەگـەڵ (كـورد) دا هاتۆتـە ئـاراوە، بـەڵكو ئـەو كۆكراوە مێژووییانە، هەوڵیان داوە هەموو گـەلان مـافی خـۆی بـدەنێ، ئـەزموونی تەواوی میللەتان و گەلان باس بكەین، نەخوازەلا ئەو گەلانەی چوونە ژێر بەیـداخی ئیسلام و دەوڵەتەكەیەوە و، لەسەر عەرەب چەقی بەستووە.

ڕوونترین نموونه لەسەر تیراسای گشتگیریی له تۆمارکردنی مێژوودا له (مێـژوی (یەعقوبی))دا بەرجەسته دەبێ، که له (احمد) کوڕی (ابی یعقوب) کوڕی (واضح)ە، ئەو مێژوو نووسه به ((یـەعقوبی)) ناسـراوه لـه (٢٩٢ك/ ٩٠٥ز) کۆچـی دوایـی کردووه، ئەمەش لەو کتێبانـه دادەنـرێ، کـه گشـت لاگـرەوەن لـه تۆمـارکردنی مێژووی ئیسلامیدا.

بێگومان کورد له ناو کۆمەڵگای ئیسلامییدا، دوای موسڵمان بوونیـان شـوێنی خۆیان هەیه، لەبـەر ئـەوه شـتێکی نـامۆ نییـه سەرچـاوه ئیسـلامییەکان بەهـەر شێوەیەك بێ، شتێك دەربارەی مێژووی ئەو گەله تۆمار بکەن، گەر لەگەڵ گـەلانی تری وەکو عـەرەب و فارس بەراوردی بکەین، مێژووی (یەعقوبی) لەو بارەوه ڕێـزی پێشەوه دەگرێت.

لەم توێژینەوەیەدا پێگەی کورد له کتێبی ((یەعقوبی)) دا هـەوڵی دەرخسـتنی دراوه، ئەمەش له ڕێگای هەڵێنجانی ئەو هەواڵانه و پەیوەسته بـه کـورد و زێـد و نیشتمانیانەوه. گرنگی ئەو توێژینەوەیه لەوه دایه هەنگاوێکی پێویسته بۆ تـاوتوێ کردنی مێژوی کورد له چاخه یەك له دوا یەکەکاندا، به مەبەستی زانـینی ئاسـتی بەشداری کردنیان له ڕوداوه مێژوویـیەکان و دامەزراندنی شارستانییەکدا.

توێژینەوەکەم کردووه به دو بەشی سەرەکییەوه:

بەشـی یەکـەم: پێناسـەی (یـەعقوبی)ی و نـاوەڕۆکی کتێبەکـەی و ڕێبـاز و مەسەلەکانی تری پەیوەست بەو مەسەلەوه.

بەشی دووەم: تەوەری هەره گرنگه له تاووتوێکردنەکەدا، باسی کورد دەکات لـه مێژوی (یەعقوبی)دا هەر له چاخه دێرینەکانەوه.

زیـاتر جـەخت دەخاتـه سـەر کـورد لـه سـەردەمی عەبباسـیدا لـه ڕێگـای ڕونکردنەوەی سیاسەتی عەبباسیەکانەوه له بارەی کوردەوه، پاشان ئەو بزووتنەوانه

باس دەکات لێرە و لەوێدا لە کوردستاندا لەو چاخەدا بەرپا کراون، دوایی ئەو بزوتنەوانە دەخاتە ڕوو، کە کورد لە دژی خەلافەتی عەبباسیدا پێوەیان هەڵساوە، بە تایبەتی لە ڕۆژانی (هارون ڕەشید) و (مەئمون) و (واثق) و (موتەوەکیل) دا، بە مەبەستی رزگار بوون لەدەست چەوسانەوە و ستەمی کاربەدەستان و والیەکانی عەبباسیەکاندا، لەبەر ئەوە پێشوازییان لێ کردوون و چوونە ناویانەوە.

لێکۆڵینەوەی یەکەم

یەکەم: پێناسەی (یەعقوبی) و کتێبە مێژووییەکەی:

(یەعقوبی) بە ئەحمەد کوڕی ئـەبی (یـەعقوبی) کـوڕی جەعفـەرکوڕی وەهـەب کوڕی (واضع الإخباري) عەبباسی ناسراوە.

(یەعقوبی) نەژادی عەبباسی هەڵـدەگرێ[1]، چـونکە دەدرێتـە پـاڵ بنەماڵـەی عەبباسی دەسەڵاتدار. ئەو نەژادە لە (الواضـح)ی باوکییـەوە بـۆی ماوەتـەوە، کـە یەکێ بووە لە مەوالییەکانی خەلیفە (ابی جعفر المنصور) (مـردن١٣٦- ١٥٨ ك) [2]، یەکێ بووە لە نزیکانی ئەو و لەو کارە گرنگانەی پێی سپێردراوە متمانەی پـێ کراوە [3].

(یەعقوبی) لە شاری (بەغدا) چاوی بە دنیا هەڵهێناوە و لەوێش گـەورە بـووە، بەڵام بەزوویی بۆ (ئەومینیە) بەجێی هێشتووە[4].

تاڤی لاوی لای (طـاهر)یەکان بەسەر بردووە[5]، لە ڕاست بەرواری کۆچی دوایـی (یەعقوبی) بۆچوونی جیاواز هەیە، (یاقوت الحموی) پێی وایە لـە سـاڵی (٢٨٤ك/ ٨٩٧ز) مردووە [6]. هەندێ کتێبی نوسراو و ئینسکلۆپیدیا و سەرچـاوە مێژووییـە نوێیەکان پشتییان پێ بەستووە[7].

بەڵام ئەگەر بڕوانینە كتـێبی (مشـاكلة النـاس لزمـانهم) نووسـراوی یعقـوبی، لێكۆڵەر دەبینێ، مێژووی خۆی بە خەلیفە (المعتضد) كوڕی (احمد) كوڕی (المتوكل) كۆتایی هێناوە، كە لە (٢٤٧ك/ ٨٦١ز) كۆچی دوایی كردووە، ئەمـە بەڵگەیـەكی یەكلاكەرەوەیە، كە (یەعقوبی) لە نزیكەی (٢٩٢ك/ ٩٠٥ز) كۆچی دوایی كردووە.

(یـەعقوبی) پیشـەی نووسـینی گرتـە ئەسـتۆ، بـە تایبـەتی لـە دەڤـەری (طاهر)یەكان، ماوەیەكی زۆر لەوێ ماوەتەوە [٩]، (یەعقوبی) بە گەشتیارێكی فـرە سـەفەر لەقەڵـەم دەدرێ، بـە چـەند گەشـتێكی زۆردژوار زۆر هەڵسـاوە، لـە هیندستانەوە بۆ مەغریب و وڵاتانی تر ڕۆیشتووە.

لەماوەی ئەو گەشتە زۆرانەدا، زانیاری مێژوویی و جوگرافیی زۆر كۆدەكاتـەوە، ناتوانرێ مرۆڤـ پێویستی پێیان نەبێت [١٠].

زانراوە (یەعقوبی) مەزهەبی ئال و بەیتی دوانزە ئیمـامی هەڵدەبـژێرێ، بـاپیرە گەورەی (واضح) مەزهەبی شیعەی ئیمامی قبوڵ كردووە و بۆی دڵسۆز بـووە، وەك لە سەرچاوە مێژووییەكاندا ئاماژەی بۆ كراوە [١١].

كوڕەكان و نەوەكانیشی ئـەو بڕوایـەیان هـەڵگرتبوو، (یـەعقوبی)ش، تـا سـەر ئێسقان لە ڕووچوو بـوو، بـەڵام تارِدایـەك مـام ناوەنـد بـوو. ئـەو ڕاسـتییانە لـە نووسراوەكانیدا دەگوێزێتەوە، لە مێژووكەیدا زۆرترین ڕەنگدانەوەی هەیە، لە كـاتی وەفاتی ئیمامەكاندا ، بە درێژی باسی هەڵومەرجی ئەوانی كردووە.

لە كاتێكدا باس لە ئیمام عەلی دەكات (كرم الله وجهه) ،كەلەو سێ كەسـانەی دادەنێ لە سەر دەستی پێغەمبەر (صلی الله علیه وسلم) موسڵمان دەبن [١٢].

لە كاتێكدا ڕووداوی (سەقیفە) دەگێڕێتەوە، لەگەڵ باسی ئـەبو بـەكری سـەدیق (ڕەزای خوای لەسەر بێت) دا باس دەكات، زۆری نەمابوو (عەلی) كاندیـد بكـرێ، لەبەر ئەوەی لە موسڵمان بووندا لە ڕیزی پێشەوە بوو، بەنو هاشمەكان لە خەڵكی تر

لەپێشتر بوون[١٣]. ئەم مەسەلانە و مەسەلەی تریش ئەوە پیشان دەدەن، ئەو دەستی بە ڕێبازی ئال و بەیتەوە گرتبوو و شیعە بووە.

(یەعقوبی) ئاستێکی هزری بەرزی هەبووە، زانیارییەکی فراوان و هەمەلایەنی هەبووە، ڕۆشنبیرییەکی گشتگیریی هەبووە، توانیویەتی بەهرەیەکی زانستی زۆر بە لێکۆڵەران ببەخشێ، ببێتە بەردی بناغەی هزری وەچەکانی داهاتوو[١٤].

ناودارترین نووسراوە زانیارییەکانی، بەپێی باسکردنی (یاقوت الحموی) ئەوانەن:

١- کتێبی مێژوویی گەورەی ناسراو بە (تأریخ الیعقوبی).

٢-کتاب البلدان.

٣-أسماء الامم السالفة.

٤-مشاكلة الناس لزمانهم.

کتێبی یەکجار زۆرەو زۆربەشیان چاپکراون، ، تەنیا کتێبی (اسماء الأمم السالفة) نەبێ، لە ڕیزی کتێبە لەدەست چووەکان دادەنرێ ، کەتا ئێستا دۆزراوەتەوە.

دووەم: مێژووی (یەعقوبی) لە ناوەڕۆك و ڕێبازیدا

ئەم کتێبەی بە گرنگترین کەلەپوری (یەعقوبی) دادەنرێ لە نووسیندا، نوسراوەکە پوختەیەکی بە سوود و گشتگیری مێژووی جیهانییە بەر لە هاتنی ئیسلامدا، ئەنجا مێژووی ئیسلامی تا ساڵی (٢٥٩ك/٨٧٢ز) باسکردووە.

ئم کتێبە لەبەشی یەکەمی چەند بابەتێکی لەخۆ گرتووە، بە چیرۆکی (تەورات) دەستی پێکردووە، دوایی وەسفی چوار (ئینجیل)ەکەی کردووە، تیشکی خستۆتە

سەر مێژووی عەرەب بەر لە ئیسلامدا، هاوکات ناچار بووە هەندێ بابەتی ڕۆشنبیری گشتگیر باس بکات، لەکاتێکدا لەبارەی مێژووی سیاسییەوە ، شتی کەمی لەبەر دەست دابووە، لە بارەی گریکییەکان و هیندییەکان و عەرەب و هەندێ بابەتی گشتیی قسەی کردووە، نموونەی کتێبەکانی (ئەرستۆ) و (ئەبۆقرات) و شاعیرانی جاهیلی[١٦].

بەپێی ڕیزبەندی زەمەنی کەسایەتییەکان ڕێکی خستوون، وەکو پادشایان و پێغەمبەران و کەسایەتییەکانی تر. بەمەش (یەعقوبی) ئاسۆی ڕێگا بۆ مێژوونووسان دەکاتەوە بۆ فراوانکردنی زانیاری مێژووییان، چونکە خۆی بە هیچ قەید و بەندێکەوە نەبەستۆتەوە، لێرە و لەوێ کاری تێ بکات. لە ئاسۆیەکی ڕۆشنبیری فراوانی ڕوانیوە، بۆیە تێبینی دەکرێ ڕاپۆرتێکی درێژی لەبارەی دەستکەوتی گریکی زانستی و هزری تایبەت کردووە[١٧].

((یەعقوبی)) هەوڵی داوە شێوازی لە پێشتر دانان هەڵبژێرێ لەنوسینی مێژووی ئیسلامیدا، دوای وردبوونەوە و لەبێژنگدانی گێڕانەوە و بەسەرهاتەکانی هەڵیبژاردون، بینیویە مێژونووس و ژیاننامەنووسان لە گێڕانەوە و هەواڵەکان و ساڵەکان و تەمەنەکاندا یەکڕانین، بۆیە هەوڵیداوە لێکیان بدات و کۆی گێڕانەوەکان وەربگرێ.

لەبەر ئەوەی (مەرجلیون) لەبارەیەوە گوتویەتی: (بەنادیاری وەسفی ڕووداوەکانی کردووە)[١٨]. چونکە ئەو هەلەی نەبووە ڕاڤەی تەواوی هۆیەکان بکات، ئەو سەلیقە گەورەیەی نەبووە، کە ئەو کارە گەورانە هەڵبژێرێ، کەسایەتی ئەو لە گێڕانەوەدا بخەنە ڕوو.

(یەعقوبی) ڕێبازێکی نوێی دۆزییەوە بۆ نووسینەوەی بابەتە مێژووییەکان و پاداشتی ڕاستییان، هەڵسا خۆی دوورگرت لە ڕێبازی (الاسناد) واتە: بڵێ فلان لە فیساری گێڕاوەتەوە، چونکە بەر لەو، (الاسناد) لە مێژوودا لە مەسەلە گرنگەکاندا دامەزرابوو[19].

بەکارهێنانی نووسینی (المرسلی) بەبێ (الاسناد) وەکو ڕێبازێك کە یەکەمجار ئەوانەی فەرموودەیان گێڕاوەتەوە بەکاریان هێناوە، مێژوونووسانیش لە کۆتاییدا پشتیان پێ بەست[20].

(یەعقوبی) ڕێبازی (سالێرەتی) بەکار نەهێناوە، بەپێی ڕیزبەندی ساڵەکان ڕووداوەکانی نەنوسیوەتەوە، ئەو ڕێبازەی بەکاری هێناوە، کە دەوڵەتان، یان چەرخی خەلیفەکان و کاربەدەستان بەڕێوەی دەبەن، واتە: بەپێی بابەت بەندی دەڕوات.

نوسینی ڕێبازەکە بەپێی کەسانە، بە پێچەوانەی ئەو ڕێبازەی ساڵ بەندی بەکاردێنێت. ئەو ڕێبازەش لە چاو ڕێبازی پێشوتر باشترە و بێ وێنەیە[21]، چونکە ڕێزبەندی کردووە و دیزاینی بۆ داناوە، ((یەعقوبی)) لەو پێشینانەیە ئەو ڕێبازەیان کردۆتە بناغە بۆ دیزاین کردن و ڕێکخستنی بابەتە مێژوویەکان، بۆیە مێژوی (یەعقوبی) لەو بارەوە لە تەواوی کتێبەکانی تری مێژووی دەوڵەتان و چاخەکان لە پێشترە[22].

یەکێ لەو ڕەخنانەی ئاڕاستەی (یەعقوبی) دەکرێ ئەوەیە، هەواڵ و باسەکانی لەبارەی چاخی خۆی بە کورتی هێناون، زانیارییەکانی لە بارەی ئەو چاخەی تێیدا ژیاوە، کەمو کورتی تێدایە وەك پەیکەرێکی ڕووت لێی گەڕاوە. بەڵام لە ڕاست چەرخی ئومەوی (٤١-١٣٢ك)/ (٦٦١-٧٤٩ز)و چەرخی عەبباسی سەرەتایی (١٣٢-٢٤٧ك/٧٤٩-٨٦١ز) پڕ زانیاری[23].

دیسان زۆر شەیدای (عەلی) بووە (سەلامی خوای لێ بێت) و گرنگـی زۆری بـە وەچاغی ئەو داوە لە پێشەوایان و هەندێ بەلای شیعەدا شـکاوەتەوە، بـە تایبـەتی کاتێ دەربارەی خەلیفەکانی ڕاشیدین و ئومەوییەکان قسە دەکات، دیسـان هەنـدێ ڕووپامـایی لـە کـاتی باسـکردنی عەبباسـیەکاندا و سیاسـەتیان پیشـان دەدات، ئەمەش سـەرەنجێکی تـری بـۆ ئـەوەمان ڕادەکێشـێ، کـە مـەیلی ڕێبـازی عـەلی کردووە[٢٤].

لێکۆڵینەوەی دووەم

هەواڵ و باسی کورد و کوردستان لەمێژووی ئەودا

(یەعقوبی) لە مێژووەکەیدا، تەنیا کەمێك باسی کوردی کردووە، زیاتر گرنگی بە باسی دەوڵەتان و کاربەدەستان و ئەو مەسەلانەی پەیوەستن بەو شتانەوە داوە، هەرچی گەل و میللەتی ترە، کە دەوڵەتی تایبەتیان دانەمەزراندووە وەکو (کورد) لەبەرئەوە ناویان هاتووە، پەیوەندییان بە مێژووی دەوڵەتی ناوەندییەوە بووە.

(یەعقوبی) لە ڕاست ئەو مەسەلانەی پەیوەستن بە کورد، هەوڵی خۆی چڕ کردۆتەوە لە باسکردنی ئەو هەواڵانەی پەیوەندیان بە لایەنی بەڕێوەبردنەوە هەیە لە هەرێمەکان و ویلایەتەکانی کورددا، وەکو دانان و لابردنی والییەکان و میرنشینەکان، پاشان دیاریکردنی بڕی سەرانە (الخراج) و زانستی تری پەیوەست بەو هەرێمانەوە[٢٥].

نابێ لە یادمان بچێ ئاماژە بۆ زۆرێك لە بزووتنەوەکان و شۆڕشەکانی نەیاران و ئۆپۆزسیۆنەکان دەکات، کە لە کوردستاندا لە دژی خەلافەتدا هەبوونە، بەتایبەتی بزووتنەوەی شوراتەکانو (الخوارج) و بزوتنەوەی (بابکی خورەمی) و هتد، کە کوردستان دەکەنە مەڵبەند و پەناگای بزووتنەوەکانیان. (یەعقوبی) بە هەندێ نادیارییەوە باسیان دەکات و تەواوی هەقی خۆیان پێ نادات، کە لێکۆڵەر بتوانێ لە هەموو لایەکەوە بە تێر و تەسەلی سودی لێوەربگرێت، لەگەڵ ئەوەشدا هیچ لێکۆڵەرێك نییە پێویستی بە (مێژووی (یەعقوبی)) نەبێ، گەر بیەوێ هەندێ

لایەنی مێژووی کورد لە سەردەمی ئیسلامیدا بزانێ، دەبێ بۆ (یەعقوبی)ش بگەڕێتەوە، پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین، کە (یەعقوبی) سۆزی بۆ کورد نەبووە، وەك لە کتێبی (البلدان)دا ئەو ڕاستییەی تێدا دەخوێنرێتەوە، لەم کتێبەدا بە (عێراق) دەستی پێکردووە، چونکە بیروڕای وایە عێراق: (ناوەڕاستی دنیایە و ناوکی زەوییە و خۆرئاوایەتی لە فراوانی و گەورەییدا، ....ئەو وەکو....کورد نییە، ئەو چیایە وێرانە بەفراوییە، کە خانەی کوردە دڵڕەقەکانە)[٢٦].

یەکەم: کورد و کوردستان لە سەرەتای ئیسلامدا

(یەعقوبی) هیچ زانیارییەکی تەواو لە بارەی مێژووی کوردستان نادات بەر لە ئایینی ئیسلامی پیرۆزدا، تەنیا ئەوەندەی لەبارەی کوردەوە باسکردوون پەیوەندی بەماوەی دەسەڵاتی (ئەردەشێری کوڕی بابك)ەوە هەیە[٢٧]، دامەزرێنەری دەوڵەتی (ساسانی).

پاش ئەوەی لایەنێ لە داگیرکاریی و جەنگەکانی باس دەکات لەگەڵ (ئەردەوان)دا، کە دوا پادشای (ئەشکانیەکان)ە، ئاماژە بەو نامەیە دەکات بۆ (ئەردەوان)ی ڕەوانە دەکات و هەڕەشەی لێدەکات و پێی دەڵێ: (تۆ سنوری خۆت بەزاندووە ئەی کوردی گەورە بوو لە تاوڵ (خیوەت)ی کوردەکاندا، کێ تاجی نایە سەرت و وڵاتەکەی دایە دەستتەوە)[٢٨]؟

پاشان بە درێژی باسی هەوڵەکانی (ئەردەشێر) دەکات بۆ بەهێزکردنی پایەکانی دەوڵەتە تازەکەی، کە دەتوانێ لە ماوەیەکی کورتدا کوردستان داگیر بکات، بە تایبەتی هەرێمی (جەزیرە)[٢٩] و (ئەرمینیا) و (ئازەربیجان)[٣٠].

پاش ئەوەی (یەعقوبی) ئاماژە بە هێرشەکانی هۆزەکانی (خەزەر) دەکات بۆ سەر ئازەربیجان لەسەر دەستی پاشای ساسانی (بەهرام جور) کوڕی یەزگورد)[٣١].

دیسانەوە ململانێی نێوان خودی ساسانییەکان و نێوان ڕۆم لەسەر کوردستان باس دەکات[٣٢].

بێگومان ئەو ململانێیە، شوێنەوارێکی نێگەتیڤ و شوێن یەخەی لەسەر ژیانی ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتی و کلتووری کوردیدا پەیدا کرد، باسێکی داگیرکاری (نەوشیروان)ی ساسانی کردووە، بۆ دەڤەر و شارە کوردییەکان، نەخوازەلا دەڤەری (جەزیرەی فوراتی)، کە ئەو کاتە سەر بە (ڕۆمە بێزەنتییەکان) بووە، بەپێی قسەکانی (یەعقوبی)، بەچەند کارێکی کوشتن و تاڵان هەڵدەستێ لە دژی دانیشتواندا[٣٣].

لە مێژووی (یەعقوبی)دا، هیچی تر لە ڕاست کوردا باس نەکراوە بەر لە هاتنی ئاینی ئیسلامدا. بەڵام ئاماژەی بە مەسەلەیەکی زۆر هەستیار کردووە، ئەویش ئەوەیە دەڵێ: کوردستان دەکەوێتە نێوان ساسانیەکان و ڕۆمەکانەوە. ئاماژە بەوە دەکات، کە سنوری وڵاتی (ڕۆم) لە تخوبی (فوڕات)ەوەیە، تا تخوبی ئەسکەندەرییە.

گەورەترین شاریان لەو سەردەمەدا (ئەلرەها)[٣٤] بووە لە خاکی جەزیرەدا، ئەو ناوچانەی لە شانشینی ڕۆمدا نەبووە، لە ئیسلامدا بووە ، خاکی جەزیرەی گرتەوە لە (حەران)[٣٥] و (ئەلرەها) و تەواوی کورەکانی)[٣٥]، هەرچی پارچەکانی تری کوردستان بوو، سەر بە ساسانیەکان بوو.

دیسان (یەعقوبی) باس دەکات: (ئەو دەڤەرانەی فارسەکان بۆ خۆیان دابڕیبوون و دەسەڵاتیان بەسەردا دەشکا، لە ناویدا لە کورەی (الجبل) بریتین لە: {هەمەدان، نەهاوەند، حەلوان، ماسبذن، مهرجانقذف، شارەزور، سامغان، ئازەربیجان، ئەهواز و کورەکەی، و کورەی عێراق، و چل و هەشت ناوچەی هەبووە لەسەر فوڕات و دیجلە)}[٣٧].

(یەعقوبی) بە کورتی ئاماژەی بۆ خۆ بە دەستەوەدانی کوردستان کردووە بۆ دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامی، لە کاتێکدا ئاماژە بە ڕووداوی (جەلەولا) دەکات[٣٨]، ساڵی (١٩ك/٦٤٠ز) لە ڕۆژانی عومەری کوڕی خەتتابدا (ڕەزای خوای لێ بێت) (١٣-٢٣ك/٦٣٣-٦٤٣ز)[٣٩] لە نێوان لەشکری موسڵماناندا بە سەرکردایەتی سەعدی کوڕی ئەبی وەقاص) و ساسانیەکاندا بە سەرکردایەتی یەزگوردا)[٤٠].

هەروەها چۆن ئەم شەڕە بە دۆڕانی ساسانیەکان تەواو دەبێ و موسڵمانان دێنە ناو کوردستانەوە، ئەم شەڕە بە بەرژەوەندی موسڵمانان تەواو نەبوو، تا ساڵی (٢١ك/٦٤١ز)، لەو ساڵەدا موسڵمانان شاری (نەهاوەند)[٤١] یان گرت، کە بە دەروازەی کورەی چیا (الجبال) دادەنرێ، دوای ئەوە بۆ تەواوکردنی گرتنی کورەی چیا (الجبال)[٤٢] موسڵمانان لە ساڵی (٢٢ك/ ٦٤٢ز) هەرێمی ئازەربایجانیان گرت، دوایی هەرێمی (ئەهواز)[٤٣] لە ساڵی (٢٣ك/ ٦٤٣ز)دا دەگرن.

پاشان ڕوویان کردە (جەزیرە) و (عیاض) توانیان (الرقە)[٤٥] و (سرج)[٤٦] و (الرها) و (نصیبین)[٤٧] و تەواوی شارەکانی جەزیرە بگرن.

لە بارەی چۆنیەتی گرتنیان، (یەعقوبی) باسی کردووە: (ئەمە بە ڕێککەوتن بوو، بەزۆری یان، سەرانە لەسەر زەوی و گەردنی خەڵکی دادەنا، هەر مرۆڤێ، دەبوایە چوار پێنج شەش دینار بدات).

لە سەردەمی خەلیفە عوسماندا (ڕەزای خوای لی بێت) (٢٣-٣٥ك/٦٤٤-٦٥٦ز) موسڵمانان توانیان هەرێمی (ئەرمینیا) و شارەکانی وەکو (البیلقان) و (برذعة)[٥٠] و شارەکانی تری کوردستان بگرن[٥١].

دوای ئەوەی (یەعقوبی) هیچ شتێکی تری تایبەت بە کورد و کوردستان باس نەکردووە، لە چاخی خەلیفەکانی ڕاشیدیندا (ڕەزای خواییان لی بێت)، تەنیا

هەندێ ئاماژەی بەو والییانە کردووە، کە لە ناوچەکانی کوردستاندا دەست نیشان کراون[٥٢].

(یەعقوبی) لە ڕاست کورددا، لە سەردەمی دەسەڵاتی ئومەویدا بە بزووتنەوەی (فروة) کوڕی (نوفل الاشجعی)[٥٣] دەستی پێکردووە، کە یەکێ بووە لە شوڕاتە خەواریجەکان لە دژی پێشەوا عەلی میری بڕواداران (سەلامی خوای لێ بێت) ڕادەپەڕن (٣٥-٤١ك/٦٥٦-٦٦١ز)[٥٤]. پاشان (فروة بن نوفل) لە شارەزوردا لادەبات[٥٥].

لە کاتێ هەواڵی شەهیدبوونی ئیمام عەلی (کرم الله وجهه) پێ دەگات و دەزانێ موعاوییەی کوڕی ئەبو سوفیان (٤١-٦٠ك ٦٦١-٨٧٩ز) هاتۆتە سەر کورسی دەسەڵات، ڕوی کردە خەڵکی شارەزور و خەڵکێکی زۆری کۆکردەوە، ویستی ڕوو لە (کوفە) بکات، بەڵام موعاوییە توانی بە بەکارهێنانی خەڵکی کوفە ئەم بزووتنەوەیە تێك بشکێنێت، فروە کوژرا و مەترسی لەسەر موعاوییە نەما)[٥٦].

گرنگترین شت کە (یەعقوبی) باسی کوردستانی کردبێ لە سەردەمی دەسەڵاتی موعاوییەدا، بڕی ئەو سەرانە (الخَراجَ) یە بەسەر ناوچە کوردنشینەکانی دا فەرز کردبوو، گومانی تێدا نییە ئەم زانیارییە ئابوورییانە، گرنگییەکی گەورەیان هەیە بۆ زانینی داهاتی کوردستان و دەوڵەمەندییەکەی لە سەردەمی ئومەویدا، کە هانی دەسەڵاتدارانی ئومەوی داوە بایەخی پێ بدەن، هەموو هەوڵەکان بە هەموو بارەکان چڕ بکەنەوە بۆ لەناوبردنی بزووتنەوەکانی نەیاران و ئۆپۆسیۆنەکان لەناویاندان.

بەپێی نووسراوی (یەعقوبی)[٥٧] بڕی ئەو سەرانەیەی، کە لە سەردەمی موعاوییەدا بەسەر ناوچەکانی کوردستاندا فەرزدەکرا، بەم شێوەیەی خوارەوە بووە:

- کورەی دیجلە (١٠٠,٠٠٠) درهەم.

- نەهاوەند و ماهی کوفە (دەینور)، ماهی بەسرە (هەمەدان) و ناوچەکانی تری خاکی چیاکە (أرض الجبل): (٤٠٠,٠٠٠) درهەم بووە.
- حەلوان: (٢٠٠,٠٠٠)درهەم بووە.
- نەینەوا (موصل) و ناوچەکانی سەر بە ئەوێ: (٤٥٠,٠٠٠)درهەم بووە.
- ئازەربایجان: (٣٠٠,٠٠٠) درهەم بووە.
- (جەزیرە): کە بریتین لە (دیارموزەڕ) و (دیار ڕەبیعە) و (دیار بەکر): (٥٥٠,٠٠٠) درهەم بووە.

دوای ئەوەی (یەعقوبی) هەواڵی کورد و کوردستانی و زێدی ئەوانی لە سەردەمی ئومەویدا پشتگوێ خستووە، چونکە لە کتێبەکەیدا بەشێکی زۆری ئەمە باس کراوە، کە پەیوەندی بە هەندێ لە بزووتنەوە و سەرهەڵدانەکانی خەواریجەکانەوە هەیە لە ناوچە جیا جیاکانی کوردستاندا، لەوانە بزووتنەوەی (شبیب) کوڕی (یزید الشیبانی) لە هەرێمی چیاکاندا ساڵی (٧٦ك/٦٩٥ز) [٥٨]دا، دیسان بزووتنەوەی (ضحاك) کوڕی (قیس الحروری) لە ساڵی (١٢٧ك/٧٤٤ز)دا لە هەرێمی جەزیرەی فوراتیدا[٥٩] دەسەڵاتدارانی ئومەوی توانیان ئەو بزووتنەوە سەر هەڵداوانە لەناو بەرن. گومانی تێدا نیە، هەرێمە کوردییەکان، لەوانە هەرێمی (جەزیرە) و (شارەزور) دەبنە پەناگەی ئەو خەواریجانەی چیایە حاشییەکان و ئەستەمەکان ئەو ناوچانە دەکەنە سەنگەری قایم بۆ بزوتنەوەکانیان لە دژی خەلافەتی ئومەویدا[٦٠]، کە لە ساڵی (١٣٢ك/٧٤٩ز) لەسەر دەستی عەبباسیەکاندا بەرەو ڕووخان چوو[٦١].

دووەم: کورد لە سەردەمی عەبباسییەکاندا

له چەرخی عەبباسی یەکەمدا تا ساڵی (٢٥١ك/٨٧٢ز) لە ڕۆژانی خەلیفە (المستعین بالله)دا، کە (یەعقوبی) تێیدا وەستاوە لە نووسینەوەی مێژووی عەبباسیدا، بە بەراورد لەگەڵ گەلانی تری خۆرهەڵاتی ئیسلامیدا، وەکو فارس و تورك، کورد هیچ ڕۆڵێکی کاریگەری نەبووە لە ژیانی سیاسی دەوڵەتی عەبباسی و ئەو گۆڕانکارییانەی بەخۆیەوە بینیوە.

لەو سات و کاتەدا، گەلان توانیان سنووری وڵاتیان ببەزێنن و ڕوو لە ناوجەرگەی دەوڵەتی عەبباسی بکەن، کە خۆی لە عێراقدا دەنواند، پاشان بەشداری کرداریی و ڕاستەوخۆ بکەن لەو ڕووداوانەی لە دوو شاری گەورەی دەوڵەتی ئەو سەردەمەدا (بەغداد – سامەڕا) ڕوو دەدەن، کوردەکان دەستیان بە ژیانی تایبەتی چیانشینی خۆیانەوە گرت، ڕاستەوخۆ بەشدارییان لە ڕووداوەکاندا نەکرد، سەرباری نزیکی وڵاتی ئەوان لە چەقی دەوڵەتەکە، بە بەراورد لەگەڵ ئەو گەلانەدا[٦٢]، ئەو هەڵوێستەش دەوری خۆی هەبووە، کە (یەعقوبی) هەواڵی کورد کۆبکاتەوە، بە کورتی زۆرجاریش بەنێوە چڵی گێڕاویەتەوە.

(یەعقوبی) گرنگی خۆی لەسەر لایەنی ئیداری لە کوردستاندا، لە سەردەمی عەبباسیدا چڕکردۆتەوە ، ئەو والییانە لە یاد ناکات،کە لەوێدا دیاری کراون، پاشان ئاماژەی کردووە چۆن بەرکەنار کراون، پاشان ئاماژەی بە سیاسەتی خەلیفەکانی عەبباسی کردووە لە ڕاست ئەو دەڤەرانەدا، عەبباسیەکانیش گرنگی سەرەکییان بە کوردستان داوە، چونکە لە ڕوانگەی ئابووریی و سیاسییەوە بۆ خەلافەت گرنگ بووە، دیارترین نموونەش دامەزراندنی والیە بە تواناکانە لە ناوچەکانی کوردستاندا، ڕاستەوخۆ هەڵیان سوڕاندووە، بۆیە یەکەم خەلیفەی

عەبباسی (ابو العباس) (١٣٢-١٣٦ك/ ٧٤٩-٧٥٣ز) ئەبو جەعفەری مەنسوری، براکەی لەسەر زۆربەی ناوچە کوردنشینەکاندا دەکاتە والی، بە تایبەتی دەڤەری (جەزیرە) و (نەینەوا) و (ثغور) و (ئەرمینیا) و (ئازەربیجان)[٦٣].

گومانی تێدا نییە (أبو جعفر) شارەزاییەکی زۆری لەبارەی کورد و کوردستان وەردەگرێ، چونکە لەگەڵ ئەواندا دەژیێ و ژنیشیان لێ دەخوازێت، وەك (الطبري) باسی کردووە[٦٤].

دیارە (أبو جعفر المنصور) سەرەتا هەستی بە لاوازی سوڵتەی عەبباسیەکان کرد لە کوردستاندا، بە تایبەتی لە هەرێمی (ئازەربیجان)دا، لەبەر ئەوە تێبینی دەکرێ لە ماوەی دەسەڵاتیدا و لە کاتی ویلایەتی (يزيد بن حاتم المهلبی الازدی)دا (مردن: ١١٧٠ك/٧٨٦ز) بۆ ئازەربیجان، ئەم والییە هەڵسا زۆرێ لە هۆزەکانی (یەمانی) لە (بەسرە)دا بۆ ئازەربیجان دەگوازێتەوە.

(یەعقوبی) بەردەوام قسە دەکات و لەم بارەوە دەڵێ: (یەکەم کەس کە ئەوانی گواستەوە (الرواد المثني الازدي) بوو بۆتە برێز[٦٥]، (مر بن علي الطائي) بۆ نریزی گواستنەوە[٦٦]، (الهمدانی) بۆ (الميابنج)ی گواستنەوە[٦٧-٦٨].

خەلیفە هارون ڕەشید (١٧٠-١٩٣ك/٧٨٦ – ٨٠٨ز) هەمان سیاسەتی لە ڕاست ناوچەکانی ئەرمینیادا بەکارهێنا، کە والیەکەی (يوسف بن راشد السلمي) کۆمەڵی (النزارية) بۆ ئەرمینیا دەگوازێتەوە.

(زۆربەی دانیشتوانی ئەرمینیا بوونە یەمانی، نەزارییەکان لە سەردەمی یوسفدا زۆربوون)[٦٩]. بەم شێوەیە عەبباسیەکان سەرەتا سیاسەتێکی تایبەتیان لە ڕاست کوردستاندا پەیڕەو کرد، بە مەبەستی قایمکردنی ڕکێفیان بە سەریدا، دیسان عەبباسیەکان سیاسەتی لەسەر کار لابردن (العزل) و دانانی والی تریان لەگەڵ والیەکاندا بەکار دەهێنا، بۆ پاراستنی (ولاء) و دڵسۆزییان بۆ خەلافەت، وەکو

(هـارون رەشـید) کـە لـە ماوەیـەکی کەمـدا چـوار والـی لەسـەر ئـەرمینیادا دادەنێت)[70].

سێیەم: ڕۆڵی کورد لە بزووتنەوەی بەرەو ڕوبوونەوەی لە دژی دەوڵەتی عەبباسیدا

أ - بزووتنەوەی خەواریجەکان:

پێشتر باسکرا کە لەگەڵ دەرکەوتنی خەواریجدا بۆ سەر شـانۆی ڕووداوەکـان لـە دنیای ئیسلامیدا، کوردستان بووە بە پەناگە و دالدەی ئەوان، بە درێـژایی مـاوەی حوکمی (ئومەوییەکان)، چیاکانی کوردستان دەکەنـە سـەنگەر و پەناگەیـەکی بـێ ترس بۆ سەرو ماڵیان.

لە چەرخی (عەبباسی)دا، بزووتنەوەی خـەواریج لـە نێـو کـورددا کۆتـایی پـێ نەهات، بەڵکو کەسانێ لەناو ئەواندا دەرکەوتن بۆچـوونی خەواریجـەکانیان پەسـەند بکەن[71].

پەیوەندی کورد بە خەواریجەوە، هەر بە بڵاوبوونەوەی مەزهـەبیان نەوەسـتا لـەو نێوەندەدا، یان بە دالدەدانی هەڵاتوانیان، بەڵکو بە کرداریـی بەشـداری زۆرێـك لـە بزووتنـەوەکانی ئـەوانیان کـرد، بەشـداری جەنگـەکانیان کـرد لـە دژی سـوڵتەی مەرکەزیدا.

پێویستە ئاماژە بە بایەخی (یەعقوبی) بکەین بە بزووتنەوەی خەواریجـەکان لـە ناوچـەی (جـەزیرەی فـوراتی)دا، کـە دەبێتـە مەڵبەنـدی سـەرەکی چـالاکییە

دەرەکییەکان، تا دەگاتە ئاستێك، (الهمدانی) بە (وڵاتی شوراتەکان) ناویان دەبات[٧٢].

ئەمەش بۆ بێ دەسەڵاتی و لاوازی ئیدارەی دەوڵەت دەگەڕێتەوە لەو دەڤەرەدا، دەوڵەتی عەبباسی هێزێکی سەربازی تەواو و بەهێزی نەبوو، پەرچی ئەو بزووتنەوانە بداتەوە، کە لێرە و لەوێ کت و پڕ سەریان هەڵدەدا، زۆربەی ئەو بزووتنەوانە، لە سەرەتادا بزووتنەوەی تاك لایەنە و بچووك بوون ، پاشان ورد وردە زیادیان کرد و پانتایی مەترسییان بۆ سەر دەوڵەتی عەبباسی فراوانتر کرد، دوای زۆربوونی لایەنگرانیان، لاوازی ئەو دەوڵەتەیان وەکو هەلێك بۆ خۆیان قۆستەوە، دەوڵەت لە توانایدا نەبوو دوای هەوڵێکی زۆر نەبێ، لەناویان ببات، یان دایان مرکێنێتەوە[٧٣].

جێی تێبینییە، یەکەم بزووتنەوەی خەواریجەکان، کە (یەعقوبی) ئاماژەی بۆ دەکات، بزوتنەوەی (الولید بن طریف بن الصلت بن الطارق بن سلیمان بن عمرو بن مالك الحروري الشاري)یە لە (١٧٨ – ١٧٩ك/٧٩٤-٧٩٥ز) لە سەردەمی (هارون ڕەشید)دا.

لە گێڕانەوەیەکی ئەودا هاتووە: هاڕون ڕەشید سوپایەکی گەورە دەنێرێتە سەر جەزیرە، تا ئەو بزوتنەوانە بەر لە گەورە بوونیاندا لەناویان ببات ، بەڵام هەموو ئەو هەوڵانەی شکست خواردو بوون، بزووتنەوەی خەواریجەکان فراوان بوو،کە بوو بە هەڕەشە بۆ سەر خەلافەتی عەبباسی لە ماڵی خۆیاندا[٧٤]، لەبەر ئەوەی هاڕون ڕەشید لەشکرێکی بێ سەرو بنی نارده سەریان، جڵەوی سەر لەشکرییەکەی بە (یزید بن فرید الشیبیانی) سپارد، برازای (معن بن زائده الشیبانی) دەبێت[٧٥]، ئەو توانی بەهۆی زیرەکی سەربازیی و ڕاوێژکردنی بە سەرکردە سەربازییەکانیەوە،

ئەم بزووتنەوەیە لەڕەگەوە هەڵبکەنێ و(الولید بن طریف)ی سەرکردەیان بکوژێت، لەبەر ئەوە یارانی بەرەو جزیرە کشانەوە و لە (دیار رەبیعە) جێگیر بوون[٧٦].

هاوکات لەگەڵ بزووتنەوەی (ولید بن طریف) الشاری لە (جزیرە)دا، بزووتنەوەی خەواریجی تر سەریان هەڵدا، (ابو مسلم الشاری) لە (ئەرمینیا) پێوەی هەڵسا، بە تایبەتی لە شاری (بیلقان) و (برذعة). بەڵام بە کۆچی دوایی سەرکردەیان، بزووتنەوەکە لە پەل و پۆ کەوت و بە ئامانجەکانی نەگەیشت[٧٧].

بەپێی گێڕانەوەی ((یەعقوبی)) لە سەردەمی خەلافەتی (الواثق)دا (٢٢٧-٢٣٧ك/ ٨٤١- ٨٤٦ز)، (محمد بن عمرو الشاری) بە بزووتنەوەیەکی تر هەڵسا لە (دیار ربیعە)دا، (٣٠٠-٤٠٠) کەسی شوێنکەوتە بوو لە عەرەب و کورددا[٧٨].

(محمد) و یاوەرانی بەرەو (شەنگال- سنجار) ڕۆیشتن، دوایی بەرەو نەینەوا (موسڵ) کەوتنەڕێ، دوای ئەوەی بە دەستی هێزەکانی خەلافەتی عەبباسی شکستیان هێنا، دوایی بە دیل گیراو لە ڕۆژێکی گرنگدا بەرەو (نصیبین) گواسترایەوە، زۆری پێ نەچوو دوای بە دیل گیران بەرەو خەلیفە (الواثق) برا، بەو هۆکارە کۆتایی بە بزووتنەوەکەی هات، کە زۆر لەمێژ بوو شانی خەلافەتی عەبباسی قورس کردبوو[٧٩].

شایەد بەهێزترین بزووتنەوەی خەواریجەکان، ئەو بزوتنەوە بوو، کە(مساور بن عبدالله الحمید الشاری) (٢٥٢ -٢٨٣ك/٨٦٦ – ٨٩٦ز) دایمەزراند، کە دەتوانرێ بە گەورەترین بزووتنەوەی خەواریج دابنرێ،کە نەینەوا (موسڵ) و جەزیرەی فورات لە سەدەی (٣ك/٩ز) بە خۆیەوە ببینێت، تەمەنێکی هەرە درێژی هەبوو، پەل و پۆیەکی فراوانی هاویشتبوو، لەهەموویان زیاتر چالاکانە زیانی بە دەوڵەتی عەبباسی گەیاندو، خەریك بوو ببێتە مەترسییەکی ڕاستەقینە بۆ سەری[٨٠].

لێکۆڵەران لە ڕاست بنەمای (مساور) دا ناکۆکن، هەندێ لەوانە بە تایبەتی لێکۆڵەرانی کورد پێیان وایە: (مساور) بە ڕەچەڵەك کوردە[٨١]، بەڵام (یەعقوبی) بە شێوەی یەکلاکراوە دەڵێ: سەر بە (بنی شیبان)ە[٨٢].

ڕەنگە هەڵەی مێژوونوسانی کورد لەمەدا لەبەر ئەوەی بووبێ، کە زۆربەی پەیڕەوی (مساور) کورد بوون، زۆربەی ئەو ناوچانەی لەژێر دەسەڵاتی (مساور)دا بوون، ناوچە کوردنشینەکان بوون[٨٣].

(یەعقوبی) دەڵێ: (مساور) توانی لە پایتەخی (سامەرا)دا، خۆی بخزێنێتە ناو کۆشکی خەلافەتی عەبباسی ، لەبەر ئەوە (موعتەز سەرکردە و سوپایەکی تر هەڵدەبژێرێ، دوای سەرکردە و سوپایەکەی تر، ئەو تێکیان دەشکێنێ، تا دەگاتە ئاستی خەڵکی پتر بە هێزتر دەبێت)[٨٤].

(یەعقوبی) ئاماژەی بە کۆتایی ئەم بزووتنەوەیە نەکردووە، کە لە ساڵی (٢٨٣ك/ ٨٩٦ز) کۆتایی پێ دێت.

چوارەم: بزووتنەوەی کورد لە سەردەمی عەبباسیدا

کورد تەنیا بە بەشداری کردنی لەگەڵ بزووتنەوەی خەوارجەکان ڕانەوەستا، بەڵکو خۆیشیان لە وڵاتی خۆیاندا، دژ بە دەوڵەت بە چەند بزووتنەوەیەکی بەرهەڵستکارانە هەڵسان ، هەوڵیاندا لە ڕکێفی ڕاستەوخۆی دەوڵەتی عەبباسی بڕۆنە دەرەوە، لەگەڵ دان هێنان بە خەلیفەی عەبباسی، سەربەخۆیی زیاتر بۆ خۆیان بەدەست بێنن.

دیارترین نموونەمان بۆ ئەو ڕاستییە، ڕووداوی بزووتنەوەی (خوڕەمی) یە (٨٥٩) بوو، یان (مەحمەرە)، کە (بابکی خورەمی) (٢٠١-٢٢٣ك /٨١٦-٨٣٧ز)

سەر لەشکریی کرد، ئەو بزووتنەوەیە گەورەترین کاردانەوە بوو، دژی ستەم و چەوساندنەوەکان، بەشداران خراپیی و بێزاریی خۆیان دژ بە سیاسەتی میرەکان و والییەکانی عەبباسییەکان تێدا گوزارشت کرد، سەرباری ئاراستەی ئاینی و سیاسییان، بزووتنەوەکە ئاینیی و سیاسیی بوو، لە بزووتنەوەکانی ترلە دەسەڵات و تەشەنەکردندا جیاواز بوو، سەرباری لێهاتوویی سەرلەشکرەکەی و، یەکڕیزیی نەخشەی سیاسیی و سەربازیی لێزانانەی[٨٦].

کورد لە ڕیزی پیشەوەی گەلانی تر، بە قورسایی خۆیان بەشداری ئەم بزووتنەوەیە دەکات، ئەم بەشدارییە لە گشتگیرییەوە نزیك دەبێت[٨٧].

(یەعقوبی) لە کتێبی(البلدان)دا، کاتێ باسی (رستاق القامدان) دەکات لە (اصفهان)، باسی ئەوەش دەکات،کە کوردی تێدا بووە لەگەڵ عەجەمدا و، (الخرمیه)ی لێوە سەرهەڵدەدات[٨٨].

دەرکەوتنی (خەرەمییە)، وەك (یەعقوبی) باسی کردووە بۆ ساڵی (١٩٢ك/٨٠٧ز) دەگەڕێتەوە، لەم ساڵەدا، خەرەمییە لە (ارض الجبل) دەردەچن، ئەمە یەکەم دەرچوونە، خەلیفە (ئەمین) عبدالله بن مالك (الخزاعی) وەکو سەرلەشکر ڕەوانە دەکاتە سەریان، (قەسابخانەیەکی گەورەیان لێ دروست دەکات، ئەوانەی دەمێننەوە بە وڵاتاندا ئاوارە دەبن)[٨٩].

لە سەردەمی مەئمون دا (١٩٨-٢١٨ك/ ٨١٣ -٨٣٣) بزووتنەوەکە کەڵەکە دەبێ، (خورەمییە) بە سەرکردایەتی (بابکی خوڕەمی) بەڕاست و چەپدا دەست بە جوڵە دەکات.

(یەعقوبی) بە درێژیی باس لەو شەڕە لە سەردەمی مەئموندا دەکات ،کە سوپای خەلافەت لەگەڵ (بابکی خوڕەمی)دا ئەنجامی دەدات، بە زۆری

سەرکەوتنەکان لە قازانجی بابکدا دەبێ، تا والی خەلیفە (محمد بن عبدالحميد الطوسی) ساڵی (٢١٤ك/٨٢٩ز) دەکوژێت[٩٠].

دوای گەورە بوونی ڕۆڵی ئەو بزووتنەوەیە و کاریگەریی پەیداکردنی بۆ سەر خۆرهەڵاتی ئیسلامی، خەڵکەکی زۆر پەیوەندی پێوە کردن، (مەئمون) ماوەیەکی زۆر بیری لەوان کردەوە، دوای ئەوە پلانێکی بۆ بەرەو ڕووبوونەوەی خورەمییە دۆزییەوە، ئەم بابەتەی بە (عبدالله بن طاهر) سپارد، کە شەڕیان لەگەڵدا بکات(کورە الجبل) و (ئەرمينيا) و (ئازەربيجان) ی پێ سپارد، واتە: زۆربەی ناوچە کوردنشینەکان، ، (ابن) لە (دەینور)دا دانیشت، بە مەبەستی بەرگری کردن لە بزووتنەوەکەیان، زۆربەی هەوڵەکانی مەئمون شکستیان خوارد، وردە وردە بزووتنەوەی خورەمییە، تا دەهات فراوانتر دەبوو، تا (المعتصم) هاتە سەر کورسی لە ساڵی (٢١٨ – ٢٢٧ك/ ٨٣٣ – ٨٤١ز)، کە جگە لە نەرم کێشی لەگەڵ بەرهەڵستکارانیدا، هیچ ڕێگایەکی نەدۆزییەوە[٩١].

جەنگی خورەمییەی خستە ڕیزی پێشەوەی کارەکانی، چونکە جەنگی بابك لە قۆناغی ترسناکی دابوو، لەگەڵ دەست پێکردنی حوکمی موعتەسەمدا، خورەمییە لە هەرێمی چیا (اقليم الجبال)دا دەستی بە جولان کرد، (یەعقوبی) لەو بارەوە باسی کردووە: (المحمره) لە چیاکە (الجبل) دەرچوون، ڕێگاکانیان گرتن و مەترسییان خستە ڕێگاو بانەکانەوەو، چونە پێش حاجیانی خوراسان، ئەوانیان شکاندو کۆمەڵێکیان لێیان کوشت)[٩٢].

لە ئەنجامی ئەو بارە ناهەموارەی (اقليم الجبل)، خەلیفە موعتەصەم خۆی خستە ناو گەرمەی جەنگەوە لە دژی ئەو خورەمیانەی لە (همذان)[٩٣] گردبوو بوونەوە، خەلیفە ركێفی سەرلەشكری سپارد بە (اسحاق بن ابراهيم)، سوپای خەلافەت و خورەمییە، چەند جەنگێکیان لە نێواندا قەوما، (اسحاق بن ابراهيم)

توانی شکست بە (خورەمییە) بێنێ، دوای ئەوەی یەدەگی هێرشیی و بەرگریی بە ئاگادارییەوە بەکار هێنا (قەسابخانەیەکی گەورەی لێ داخستن، دەوامی کرد تا ولات هاتەوە باری ئاسایی خۆی، دوای ئەوەی بە دەستی ئەوان تووشی زیان هاتبوو)[٩٤].

جێگای تێبینیە، کە دەسەلاتی (بابك) بەتایبەتی کاتێ زیادی کرد، یەکێ لە میرانی کورد، لە ئازەربیجان دەڕواتە ژێر گوێڕایەڵی ئەوەوە، بەناوی میر (عیسمەتی کوردی) شاری مرند[٩٥].

دیسان میرەکی تر لە ئازەربیجان دێتە ژێر باری ئەو، کە لە ڕەگەزی عەرەب دەبێ، بەناوی (محمد بن البعیث)، لە دەریاچەی (ئورمییە) دوو قەلای دەبێت، بابك دڵی بەرەو لای ڕادەکێشێ و خۆی هاوپەیمانی لەگەڵدا دروست دەکات، خەلیفە بیری کردەوە چۆن ئەو هاوپەیمانیتیەیان تێك بدات، ئەوە بوو بە پەلە هێزی خۆی ڕەوانە کرد، تاوەکو زەبرەکی دەستپێشخەر بە دوژمن بگەیێنێت، جا سەرلەشکریی دایە دەست (طاهر بن ابراهیم)، هەرکە (ابن البعیث) هەواڵی سوپای موعتەصەمی زانی، کە بەرەو بارەگای ئەو و بابك دێن، دەستی لە (بابك الخرمی) هەڵگرت، نامەیەکی بۆ خەلیفە نارد، داوای سۆز نواندنی لێکرد، پەیمانی دڵسۆزیی و گوێڕایەڵیی دایە، دیسان پەیمانی دایە،کە ئامادەیە شەڕ لەگەڵ بابکدا بکات، ئەوەبوو دەوری خۆی دەرخست و فێڵی لە (عیسمەتی کوردی) کرد و تەڵەی بۆ نایەوە،کە کچی ئەوی خواستبوو، بانگێشتی ماڵی خۆی دەکات، پاشان دەیگرێ و لە سامەڕا، ڕادەستی موعتەسەمی دەکات ، ئەم کارە قیزەونە، زەبرەکی کوشندە بوو لە دژی بزووتنەوەی بابك، خەلیفە توانی بە پاڵپشتی تورکەکان لە ساڵی (٢٢٣ك/٨٣٧ز)دا کۆتایی بەم بزووتنەوەیە بێنێ، دوای ئەوەی بابك دەگرێ و لەلایەن موعتەسەمەوە لە سامەڕا لە سێدارە دەدرێت[٩٦].

(افشين حيدر بن كاوس الاوسروشنى)ى ڕەوانە كردو هەموو پێداوێستییەكى بۆ سەركرد و سامان و كۆگاى چەكى لەگەڵدا نارد، كاتێ (افشين) گەيشتە (الجبل) هەرچى دەسەڵاتدار و بێ دەسەڵات هەبوون گرتنى، چەند شەڕێكى لەگەڵ بابكدا ئەنجامدا، سەربازگەكەى لەشوێنێ بوو، بە ناوى (برزند)، لە (٩/رەمەزان/٢٢٢ك/٨٣٦ز)دا (بابك) پەيامنێرى خۆى ناردە لاى، داواى لێ كردبوو دانوستاندنى لەگەڵدا بكات، ئەويش ڕازى دەبێت، ڕووبارێكيان لە نێواندا دەبێ، (افشين) ئەمانى خستنەڕوو، داواى لێكرد ئەو ڕۆژە دواى بخات، پێى گوت: (تۆ دەتەوێ شارت قايم بكەى، گەر ئەمانەت دەوێ دۆڵەكە ببڕە، ئەنجا ڕۆيشت و شەڕ گەرم بوو، موسڵمانان (البذ) يان گرت، بابك و شەش لە يارانى ڕايانكرد، موسڵمانان، ديلە موسڵمانەكانيان رزگار كرد لە (البذ)دا، كە (٧٦٠٠) كەس دەبوون)[٩٧].

لەگەڵ لەسەر ڕۆيشتنى قسەكاندا، (يەعقوبى) زياتر گرنگى بە بزووتنەوەكانى كورد لە هەرێمى (ئەرمينيا) داوە، ڕەنگە لەبەر ئەوەى بێ، وەكو باسمان كرد ماوەيەكى زۆر لەوێ مابێتەوە.

(يەعقوبى) بايەخى زۆرى بەم هەرێمە داوە، كە دەكەوێتە ئەوسەرى باكورى خاكى دەوڵەتى ئيسلامييەوە، هەرێمەكە بەشى باكورى خۆرهەڵاتى كوردستانى گرتۆتەوە، كە بە گۆشەى باشورى خۆرئاواى ئەرمينيا و ناوچەكانى دەورى دەرياچەى (وان) خۆى دەنوێنێت[٩٨]، كورد مێژوويەكى درێژى مێژوويى لەگەڵ ئەو دەڤەرەدا هەيە، دەڕواتە چاخە كۆنەكانەوە[٩٩]، بە تايبەتى شارى (ارزن)(١٠٠) و (بەدليس)(١٠١) و (وان) و ناوچەكانى تر، كە بەشێك لە كوردستانى ئێستاى توركيا پێك دێنن.

بەڵام ئەو ناوچانەی دەسەڵاتدارانی عەبباس حوکمیان کردووە، ڕووبەرێکی فراوانی جوگرافییان هەیە، ئەستەمە هەموو ڕووداوەکانی ناویان، هەڵوێستەیان لەسەر بکرێ، کە لەم بوارەدا هەوڵیان نەداوە.

(یەعقوبی) ئاماژەی بە بزووتنەوە بەرهەڵستکارەکانی دژ بە دەوڵەتی کردووە، نەخوازەلا کورد لە دژی دەوڵەتدا، لە حوکمی هارون ڕەشیددا، سەرباری ئەنجامدانی چاودێری ئاسایشیی و سەربازیی، دانیشتوانی ناوچەی ئەرمینیا ڕادەپەڕن، خەڵکی شاری (برذعة) لە پێش هەموویانەوە، هەڵیان کوتایە سەر والی شار و کوشتیان، هارون ڕەشید هەموو هەوڵی خۆی چڕکردەوە ئەو ڕاپەڕینە لەناو ببات، ئەمەش بە گۆڕینی والیەکان و دانانی ئەو والییانەی جێی متمانەی ئەو بوو، تا ئەمیندار و ئالقە لەگوێی ئەو بن لە پاراستنی ئاسایشدا و، خەڵکی ئەرمینیا بێنە ژێر ڕکێفی فەرمانەکانی ئەوو سیاسەتەکانی، ئامرازەکانی گوێ لەمشتی بە تەواوی لە دەستی ئەودا بێت، لەبەر ئەوە خەلیفەکان هەوڵیان داوە ئەو پیاوانە بە والی لەو شوێنانە دابنێن،کە بە توانا بن، بە مەبەستی پاراستنی ئاسایش، لەگەڵ دانانی چاودێری ورد و سیخوڕیی لەلایەن سیخوڕە تایبەتییەکانیانەوە، تا ئەوەی ڕوویداوە لە شلەژان و ئاژاوەکان دووبارە نەبنەوە و جڵەوی ئاسایش بگیرێ، بەڵام خەلیفە نەیتوانی بە تەواوی دەسەڵاتی تەواوی بەسەر ئەو ناوچەیەدا بسەپێنێت(١٠١).

لەگەڵ هەوڵی چەند جارەی پشێوی ، نائارامی درێژەی کێشا، کارەکان لە دەست ئەو چوونە دەرەوە، نموونە ڕووداوی (٢٢٧ك/٨٤١ز)یە لە سەردەمی (الواثق)دا، کە سەرلەنوێ خەڵکی ئەرمینیا دەستیان بە ڕاپەڕین کردەوە، پادشایانی چیاکان (الجبال) وکورد لەو ناوچە دیارانە زاڵبوون و، دەسەڵاتی خەلافەت لەناویاندا لاواز بوو، ئەوەی دواییان هەوڵیدا دەسەڵاتی خۆی قایم بکات لەسەریان، دوای ئەوەی یەکێ لە والیە بەهێزەکان بەکاردێنێ بەناوی (محمد بن خالد)، کە هەوڵی زۆر

دەدات بە توند و تیژی لەگەڵ ناوچەکەدا، بەلێدان و زینـدانی کـردن و ئاگردانـــی مـــاڵ وحاڵیـــان، تـــاوەکو دەســـەڵات پەیـــدا بکـــات، وەك (یـــەعقوبی) باســـی کردووە(١٠٤).

سەربوردە مێژووییەکان باس لە بزوتنەوەی کاربەدەستانی ئەرمینیا دەکـەن، بـە تایبـەتی دانیشـتوانی (ارزن) و (بـدلیس) لـە حـوکمی (المتوکـل) دا، کـە لـە ((٢٤٧ك/٨٦١ز) دا کۆچی دوایی دەکات (١٠٥).

پاش ئەوەی یاخی بـوونی خۆیـان لـە ڕاسـت خەلافەتـدا ئاشـکرا کـرد، بـەڵام سەرکردەی عەبباسی (بغا)ی گەورەی بە ڕەگەز تورکی، دوای شەڕێکی گەورەی لـە (ارزن) دا، توانی ئەو بزووتنەوانە لەناو ببات، (موسا بن زرارە) کە لە (بـدلیس)دا دۆڕا، هات داوای ئەمان و گیان پاراستنی لێکرد، ئـەویش کـۆت و بەنـدی کـرد و ڕاپێچی لای (المتوکل)ی کرد، دوایی بۆ (الباق) ڕۆیشـت، (اشـوط بـن حمـزة)ی لـێ بوو، ئابلۆقەیدا و ئەمانی دایـێ، پاشـان بـەرەو سـامەڕای بـرد، لەسـەر دەروازەی گشتیی لە ملی داو بە هەڵیواسی(١٠٦).

ئەمەش مانـای وانیـە دانیشـتوانی کوردسـتان هەمیشـە لـە دژی خەلافەتـدا وەستاونەوە، بـە تایبـەتی ناوچـەی (ثغریـة)، کـە هەمیشـە (ڕۆم) و (ئەرمـەن) و (ئەرەج)(١٠٧) پەلاماری ئەوانیان داوە، لەبەر ئەوە لە کاتی پەلاماری ئەواندا شان بە شانی خەلافەت بە مەبەستی بەرگری لە نیشـتمان لـە دژی ئەوانـدا جـەنگاون، نموونـــەی ئـــەوە لـــە ســـەردەمی خەلیفـــە (المسـتعین)دا (٢٤٨-٢٥٢ك/٨٦٢-٨٦٦ز)دابوو.

ئەو (علی بـن یحیـی بـن الارمـنی) سـاڵی (٢٤٨ك/٨٦٢ز) کـردە سـەرکردە، ڕۆمەکان هێرشیان هێنا، ناوەندی وڵاتی موسڵمانانی گرت، کۆمەڵێ خـەڵکی ئـەو شارە چوونە لای فەرماندە (علی بن یحیی) پەیمانێکیان لەگەڵدا ساز کرد، لە ڕاسـت

شەڕکردن لەگەڵ ڕۆمدا کە (لەگەڵیاندا ڕۆیشت، توشی سەربازی ڕۆم بوو، شەڕێکی سەختی لەگەڵدا کردن، لە ئەنجامدا کوژرا و ڕۆمەکان لاشەکەیان برد، ئەوەیان بە سەرکەوتنێکی گەورە دانا، چونکە ئەوانیان شپرزە تێخست)(١٠٨).

بەو شێوەیە دەبینین خەڵکی ئەرمینیا باشترین بەرگرییان لە وڵاتیان کردووە، پاڵپشتی خەلیفەی عەبباسییان کردووە لە دژی ڕۆمدا و هاوپەیمانییان لەگەڵدا بەستووە.

پوختە و سەرەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکە

یەکەم: (یەعقوبی) زانیارییەکی تەواو لە بارەی کورد و کوردستان پێش ئیسلام نادات بە دەستەوە، ئەوەی لە بارەی کوردەوە باسی کردووە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی حوکمی (ئەردەشێری کوڕی بابك)، دامەزرێنەری دەوڵەتی (ساسانی)، باسی کردووە،کە کوردستان دەکەوێتە نێوان ئیمپراتۆریەتی ساسانی و ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانییەوە.

دووەم: (یەعقوبی) سەر بەپێڕەوی ئیمام عەلی بوو(کرم الله وجهە)، قوڵ بۆتەوە لە گرنگی دان بە ئیمامەکان، (أمیر المؤمنین) تەنیا بۆ ئیمامی عەلی و ئیمام حەسەن بەکاردێنێ (سەلامیان لێبێ) لەناو خەلیفەکانی ڕاشدین (ڕەزای خوایان لێبێ) و خەلیفەکانی ئومەویی و عەباسیدا.

سێیەم: دوای ئەوەی موسڵمانان چەندان وڵات دەگرن، هیچ زانیارییەك دەربارەی کورد نادات تەنیا هەندێك ئاماژە بەو والییانە دەکات لە ناوچەکانی کوردستاندا و دەستنیشانیان دەکات.

چوارەم: (یەعقوبی) لە چەرخی ئومەویدا ئاماژە بە بزووتنەوەی (شبیب بن یزید الشیبانی) لە هەرێمی (الجبل) ساڵی (٧٦ك/٦٩٥ز) و بزوتنەوەی (ضحاك بن قيس الحروري) ساڵی (١٢٧ك/ ٧٤٤ز) دەكات لە جەزیرەی فوراتدا، ئەو دوو هەرێمە دەبنە پەناگەی خەواریجەكان و مەڵبەندی بزووتنەوەكانیان لە خەلافەتی ئومەویدا و باسكردنی كورد پشت گوێ دەخات.

پێنجەم: (یەعقوبی) گوێ بە دەوری كورد نادات لە چەرخی عەبباسیدا، تا دەگاتە ساڵی (٢٥١ك/ ٧٨٢ز)، بە بەراورد لەگەڵ باسكردنی میللەتانی تری، وەكو فارس و تورك، ئەم هەڵوێستە لە كاتی نوسینەوەی هەواڵی كورددا، چەند سەرە پەنجەیەكی سەلبی پەیدا كرد، كە كورتی بكێشێ ، زۆربەی جاریش ناتەواو نیوەچڵ بێت، نموونە: بزووتنەوەی (ولید) كوڕی (طریف الشاري)یە (١٧٨ – ١٨٩ك/ ٧٩٤-٧٩٥ز) لە حوكمی هارون ڕەشیددا، دیسان بزووتنەوەی (بابك الخرمي) لە (٢٠٠-٢٢٣/ ٨١٦ – ٨٣٧ز)، كە بە دەركەوتوترین و ترسناكترین بزووتنەوە دادەنرێ لە دژی خەلافەتی عەبباسیدا، كورد لەو بزوتنەوەیەدا بێزاری خۆیان گوزارش دەكەن لەو توندوتیژی و ستەمەی سەركردە و والییەكانی عەبباسیەكان ئەنجامیان داوە لەكوردستاندا.

شەشەم: ئەو سەرچاوانەی لەبەر دەستماندایە، زانیاری تەواو یەكلاكراوانەمان پێ نادەن لە بارەی مێژوی مردنی (یەعقوبی)، هەرچەندە زۆربەی سەرچاوەكان بۆ ئەوە دەچن مردنی (یەعقوبی) ساڵی (٢٨٤ك/ ٨٩٣ز) بووە، بەڵام ئاماژەیەك هەیە لەمێژووەكەیدا مردنی بۆ دوای ساڵی (٢٩٢ك/ ٩٠٥ز) دەگەڕێتەوە. دەڵێ:

(شەوی جەژنی ڕەمەزانم لە یادە لە ساڵی (٢٩٢ك) دا، لە یادمە (ابن طولون) لە جێدابوو لەم شەوەدا، لەناو جل و بەرگ و دروشمی ڕەنگا و ڕەنگ و بەرگی گرانبەهادا بوو، لەناو دەنگی تەپڵ و زوڕنای تێژدا بوو، ئەو كاتە فكرەیەكم بۆ

هات و دایگرتم، ئەو شەوە خەوتم، گوێم لە دەنگێ بوو بەئیلهام هاواری دەکرد لە خەونمدا (گەر (ابن طولون) ڕۆیشت، موڵك و جوانیش دەڕوات)(١٠٩).

وەك ئاشکرایە ڕوخانی دەوڵەتی (الطولونیة) لە ساڵی (٢٩٢ك) دا ڕوودەدات، ئەمەش بەڵگەیەکی نوێیە ئەو بڕوایەمان بۆ پەیدا دەکات،کە وەفاتی ئەو لە دەوروبەری (٢٩٢ك/ ٩٠٥ز) دا دەبێت(١١٠).

پەراوێزەکان:

١- ياقوت الحموي، معجم الأدباء، ج٥، ل: ١٥٣-١٥٤.

٢- ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ج٢، ل ٤٠.

٣- كراتشوفسكی، تأريخ الأدب الجغرافي عند المسلمين، ج١، ل ١٥٣.

٤-ئەرمینیا: ولاتێکە دەکەوێتە (برذعة) وە تا دەروازەی دەروازەکان لەلایەکی ترەوە بۆ ولاتی ڕۆم چیای (القبق) و (صاحب السرير) لە هەرێمی پێنجەمدا. (ياقوت الحموي، معجم البلدان، مج١، ل ١٣٢-١٣٣.

٥- (الطاهر)یەکان: ئیماراتیان لە خۆراسان و ناوچەی تری خۆرهەلاتی ئیسلامیدا دامەزراند، بە سەرکردایەتی (طاهر بن الحسن)دا، لە خەلافەتی (المأمون)دا سالی (٢٥٠ك/٨٢٠ز)دا، تا سالی (٢٥٩ك/ ٨٧٢ز) حوکمیان بەردەوام بوو، سەیری (ميسون هاشم مجيد، الخلافة العباسية بدويلات المشرق في قرن الثالث الهجري وحتى نهاية القرن الخامس الهجري، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب، جامعة الموصل، ١٩٨٣) بکە.

٦- معجم الأدباء، ج٥، ل ١٥٤.

٧-ياسين ابراهيم الجعفری، اليعقوبي المورخ والجغرافی، ل٢٤

٨-اليعقوبی، مشاكلة الناس لزمانهم، ص.٣٥

٩- كراتشوفسكی، سەرچاوەی رابردوو، ج١، ل: ١٥٨

١٠- اليعقوبی، البلدان، ل.٣

١١- الطبري، تأريخ الطبري، ج١٠، ل.٧٩

١٢-اليعقوبی، تأريخ اليعقوبی، ج٢، ل١٢٢-١٢٤.

١٣-هەمان سەرچاوە، ج٢، ل١٢٣-١٢٤.

١٤-ياسين ابراهيم الجغفری، سەرچاوەی ڕابردوو، ل:.٤٠

١٥-معجم الادباء ل: ١٥٣-١٥٤.

١٦-فرانس روزنتال، علم التأريخ عن المسلمين، ل١٨٦-١٨٤.

١٧-سيد عبدالعزيز سالم، التأريخ العربی والمورخون، ل.٩٩

١٨-اليعقوبی: تأريخ اليعقوبی، ج٢، ل.٢

١٩-دراسات عن مورخين العرب، ل.١٣٩
٢٠- عبدالعزيز الدوري (بحث في نشأة علم التأريخ عند العرب، ل.٣٤
٢١-روزنتال، سەرچاوەی ڕابردوو، ل.١٢٥
٢٢- مرجليوث، دراسات عن المؤرخين العرب، ل١٣٩.
٢٣-سەرچاوەی ڕابردوو، ل.١٣٩
٢٤-عبدالعزيز الدوری، سەرچاوەی رابردوو، ل٥٢-٥٣.
٢٥-البلدان، ل٧-١٠.
٢٦-هەمان سەرچاوە، ل٧-١٠.
٢٧-(ئەردەشێر)ی کوڕی (بابك) کوڕی (ساسان)ی (ئەسفەر) کوڕی (خك) کوڕی (مهرس) کوڕی ساسانی گەورە، کوڕی (بەهمەن) کوڕی (ئەسفندیار) کوڕی (بشتایق)، پادشایەکی ساسانی یە بەسەر دوا سەرلەشکری دوا پادشای (ئەرشاقیەکان)دا (لطبان)ی پێنجەمدا لە شاری (ئەهواز) دا لە ساڵی (٢٢٤/٢٢٦) دا سەرکەوت.
(ابو حنيفة الدينوري، الأخبار الطوال، ل٨٤. (كريستن، ايران في عهد ساسانيين، ت: يحيى الخشاب، بيروت ١٩٨٢م، ل٤٨٦.
(سامي سعيد الاحمد) و (رضا جواد الهاشمي): (تأريخ الشرق الأدنى القديم ايران واناضول، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، بغداد، د.ت، ل.١٥٢
٢٨-اليعقوبی، تاريخ اليعقوبی، ج٢، ل .١٥٨
٢٩-وڵاتی جەزیرەی فوراتی: دەکەوێتە نێوان دیجلە و فوراتەوە، لە بەرزاییەکانی عێراق و دەوروبەری وڵاتی شام، سەیری (ابن عبدالحق، مراصد الإطلاع، ج١، ل٢٥٨)بکە.
(سوادي عبدمحمد، الأحوال الإجتماعية والإقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية، ل٣٣-٣٨
٣٠- اذربیجان: (ئاذر) بە پەهلەوی ئاگرە، (بایجان) واتە: خەزنەدار، بە مانای خانەی ئاگر یان دەرگەوانی ئاگرێت.
ئازەربیجان بە بەشێك لە (برذعة) دادەنرێ لەخۆرهەڵاتدا دەگاتە خۆرئاوای (ئاوزنجان) سنووری دەگاتە باکوری وڵاتی (دیلم) و (الجبل) و (الطرم). شارە ناودارەکانی وەکو: (تبریز) و (مراغە) و (سەڵماس) (مورمییە) و (ئەردەبیل) و (خوی) و (مرند) ....هتد. (یاقوت، معجم البلدان، ج١، ل١٠٩).

هەروابڕوانە (حسام الدين على غالب، اذربيجان ٤٢٠-٦٥٤ك، ١٠٢٩-١٢٥٦ز، دراسة في احوالها السياسية والحضارية) نامەی دکتۆرا، بڵاونەکراوەتەوە پێشکەش، (كلية الآداب، جامعة بغداد) کراوە (بغداد/ ١٩٨٤)، ل٣٤-٣٧. (احمد عبدالعزيز محمود، الإمارة الهذبانية الكردية في اذربيجان واربيل والجزيرة الفراتية من (٢٩٣-٦٥٦هـ، ٩٠٥-١٢٥٨م)(ل٣٣-٣٦).

٣١-اليعقوبی، تأريخ، ج٢، ل.١٥٩

٣٢-هەمان سەرچاوە، ج٢، ل١٦٧-.١٦٨

٣٣-هەمان سەرچاوە، ج٢، ل.١٥٧

٣٤-(الرها) شارێکە لە جەزیرە لە نێوان نەینەواو شامدایە، (ياقوت، البلدان، مج ع، ل.٤٥٠

٣٥-(حەران) شارێکی ناودارە دەکەوێتە دەڤەری جەزیرە، تا باکوری شاری (الرها)، لەسەر ڕێگای نەینەوا و شام و ڕۆم، (ياقوت، البلدان، مج ٣، ل١٣٠). (ابو الفداد: تقويم البلدان، ل٣٧٧).

٣٦-اليعقوبی، تأريخ اليعقوبی، ج٢، ل.١٥٧

٣٧-(كور الاهواز) جنديسابورە، (سوس) شوشە، (تستر) بريتيیە (ششتر، ايذج)، هەمان سەرچاوە، ج٢، ل١٧١-.١٧٧

٣٨-جەلەولا: شارێکە دەکەوێتە پارێزگای دیالە، نێوان ئەوێ و دیالە (٧) فەرسەخە (٤٢کم)، تا ئێستا نیوەی دانیشتوانی کوردە، یەکێ لە ناوچەکانی ئەو کورە (پارێزگا)یە (استان قباذ)ە دەڤەری (السواد). پێنج گوندی بەسەرەوەیە، (٧) فەرسەخ (٤٢کم) لە خانەقینەوە دوورە، لەسەر ڕێگای خوراسانە. (ياقوت الحموي، البلدان، مج٣، ل٧٠-٧١. (ابو الفداء، تقويم، ل٣٠٤، بۆ زانستی تر بڕوانە (حكيم احمد خۆشناو، الكورد وبلادهم عند البلدانيين والرحالە المسلمين، ل١٨١).

٣٩-اليعقوبی، تأريخ اليعقوبی، ج٢، ل٩٥. (ابن الأثير، الكامل في التأريخ، ج٣، ل٧٩).

٤٠-یەزگورد کوڕی شەهریار کوڕی کیسرای کوڕی پەروێز: یەزگوردی سێیەمە، دوا پادشای ساسانییە، ساڵی(٣١ك، ٦٥٢ز) لە دەسەڵاتی عوسمانی کوڕی عەففاندا دەکوژرێ، میرێکە لە نەژادی شاکیسرای پەروێز، لەبەرامبەر پەلاماری موسڵماندا لە

شەڕی قادسیە و مەدائیندا، سوپاکەی شکستی هێنا لە (١٦ك/ ٦٣٧ز)دا ڕادەکات لە شاری (مرو) لەناو دەچێ و ئیمپراتۆری ساسانی دادەڕمێت.

(ابن سعد، طبقات، ج ، ل١٨٧). (الدينوري، الأخبار الطوال، ل١١٤-١٣٣). (اليعقوبي، تأريخ، ج١، ل١٥١).

(الطبري، تأريخ، ج٤، ل١٨٠). (ابن خلكان، وفيات الأعيان، ج٤، ل٥٩). (ئارتەر كريستين، ايران في عهد ساسانيين، ت: يحيى الخشاب، بيروت، ١٩٨٢ز، ل٤٨٦-٤٨٩.

٤١-نەهاوەند: شارێکی ناوداره (٨٤كم) لە هەمەدان دووره، (یەعقوبی) لە کتێبی (البلدان)دا، ل٨٤). (الاصطخري، المسالك والممالك، ل١١٨). (ياقوت: البلدان، مج٨، ل٤٠٩).

٤٣- هەرێمی (الجبال): مەبەست لە هەرێمی چیا (اقليم الجبال: ناوچەکانی ناوەڕاست و باکوره لە چیای زاگرۆسی ئێستادا، زۆربەی دانیشتوانی کوردە، (الاصطخري: المسالك و الممالك، ل٥٨).

اليعقوبي، البلدان، ل٣٩. (ابن رسته: الاعلاق النفيسه، ل١٥٠. الادريسي: نزهه المشتاق، ل٢٢٣.

٤٣-(ئەهواز) کورەیێکە یان پارێزگایێك بە تەواوی، هەرچی وشەی شار (البلد)ە، کە بە زۆری بۆ بەکاردێ لای خەڵکی مەبەست لە (بازاڕی ئەهوازە)، بەڵام هەرێمی (الاقليم) ئەهواز لە (٧)کوره (پارێزگا) پێك دێ، دەکەوێتە نێوان بەسره و فارس، هەر کورەیە ناوی خۆی هەیە، (ياقوت، البلدان، مج١، ل٢٢٦-٢٢٧).

٤٤-(عیاض) کوڕی (غنم الفهري): یەکێکە لەوانەی پێغەمبەر (صلى الله عليه وسلم)ی بینیووە، بەر لە کۆچکردن بە (٤٠)ساڵ پەیدا بووە (٨٣٥ز)، بەر لە (حودەیبیە) موسڵمان دەبێ، لە گرتنی شام و عێراق بەشدار دەبێ، شاعیرێکی باش و سەخی بووە، لە ساڵی (٢٠ك/ ٦٤٠ز) مردووە لە شامدا، دوای ئەوەی (٦٠)ساڵە دەبرێت. (ابن سعد/ الطبقات الكبرى، ج٧، ل.٣٩٨

٤٥-(الرقة): شارێکی ناوداره، دەکەوێتە سەر کەناری فورات، بەشی خۆرئاوا لە سوریادا، بەرلە تێکەڵ بوونی ڕووباری (بليخ) بە ڕووباری (فورات). (ياقوت/ البلدان، مج٤، ل٤١٤.

(القزوينی/ آثار البلاد، ل.٢١٤

٤١-(سروج): شارێكه له (حەران) نزيكه له هەرێمی جەزيره. (ياقوت، سەرچاوەی ڕابردوو، مج٥، ل٤٣).

(السيوطي، تأريخ الخلفاء، ل١٣٢).

٤٧-(نصيبين): شارێكی ئاوەدانه له جەزيره لەسەر شەقامی كاروانەكانی نەينەوا و شـام، ئێستا دەكەوێته بەشی كوردستانی توركيا و سەر بە ويلايـەتی (مێردينـه). (يـاقوت، سەرچاوەی پێشو، مج٨، ل٣٩٠). بۆ زانياری پـتر بڕوانـه(ابن حوقـل، صـورة الأرض، ل١٩٣-.١٩٤

٤٨- ابـن قتيبـة، الإمامـة والسياسـة، ج١، ل٤٦. (اليعقـوبي، تـأريخ اليعقـوبي، ج٢، ل١١٢-١٢٣).

٤٦-(البيلقان: شارێكه دەكەوێته ئەو دەشتاييەی له نێوان (الكر) و(الرس) يان (ئاراس)دا درێژە دەبێتەوە، بەر لەوەی بەيەك ڕێڕەودا يەك بگرنەوە له هـەرێمی (الـرّان-ئـاران)ی هەنووكـه لـه جۆرجيـا. (خرداذبـة، المسـالك و الممالـك، ل١٢٠). (المقدسـي، أحسـن التقاسيم، ل١٥٩). (البكرى، معجـم مـا استعجم، ج١، ل٢٧٩). (يـاقوت، البلـدان، ج٣، ل٤١٩).

٥٠-(البرذعة: ئەو شاره دەكەوێته نێـوان هـەردوو شـاری (بـاب الابـواب) (الشـماخيه): نزيكەی (١٠٨كم) له هی يەكەم و (٨٤كم) له هی دووەم دووره، له هـەرێمی (الـران-ئاران)ی جۆرجيای هەنووكه.

(ابـن خرداذبـة، المسـالك والممالـك، ل١٢٢). (الاصـطخري، المسـالك والممالـك، ل١٩٢). (الادريسي، نزهة المشتاق، ل٢٨٥-٣٨٦). (ياقوت، البلدان، ج٢، ل٣٠٠).

٥١-اليعقوبی، تأريخ اليعقوبی، ج٢، ل١٥٧-.١٥٨

٥٢-هەمان سەرچاوە، ج٢، ل١٤٧-١٨٩-.١٩١

٥٣-ابن سعد (الطبقات الكبری، ج٢، ل٣٤٩، ج٦، ل.٢٤٧

٥٤-(محمد رضا الامام علی ابن ابي طالب (كرم الله وجهه) ، بڕوانه (الخلفـا ء الراشـدين، القاهره، ١٩٣٩م، ل٥).

٥٥-شارەزور: به كورەيەكی فراوانی وەسف كردووه له چيا (الجبـل)دا، لـەنێوان هـەولێر و هەوراماندا، چەند شارو دێهاتێك دەگرێتەخۆ، شارۆچكەكه (القصبه) شـارێكی گـەوره

بووه به (نیم ئەزرای) ناسراو بووه، دەکەوێتە نێوان ڕێگای (طیسفون) و (شیز)، دەکەوێتە پارێزگای (سلێمانی) لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا، ئەو دەشتە تا ئێستا هەمان ناوه مێژووینەکەی هەڵگرتووه.
(یاقوت، البلدان، مج٥، ل١٦٥). (نیم ازرای) وشەیەکی کوردی لێکدراوه واتە (نیوەی ڕێگا). (بڕوانە (حکیم احمد خۆشناو، الكرد وبلادهم عند البابلين والرحالە المسلمين، ل١٧٥، پەراوێز[٢].
٥٦-(اليعقوبی) تأريخ اليعقوبی، ج٢، ل٢٠٦، بۆ ڕاڤەی بزوتنەوەکە بڕوانە(فائزة احمد عزت، الكرد في اقليم الجزيرة الشهرزور، رسالة ماجستير منشورة، كلية اداب، جامعة صلاح الدين، اربيل، ١٩٩٠ز، ل١١٠ بۆ دواوه.
٥٧-اليعقوبي، تأريخ اليعقوبي، ج٣، ل.٢٣
٥٨- هەمان سەرچاوه، ج٣، ل. ٨٥
٥٩- فائزة محمد عزت، سەرچاوەی ڕابردوو، ل. ١١٥
٦٠- السيوطي، تأريخ الخلفاء الراشدين، ل٢٥٥. أحمد عبدالعزيز محمود، الأمن في بغداد خلال العصر العباسي الأول، ل١٤٥-٢٤٧ك/ ٧٦٢-٨٦١ز). مكتب التفسير للنشر والاعلان، اربيل، ٢٠٠٨م.
٦١-عبدالجبار الجومرد، هارون الرشيد، ج٢، ل. ١٨٥
٦٢-اليعقوبی، سەرچاوەی ڕابردوو، ج٣، ل ١٠٠
٦٣-تأريخ الطبري، ج٨، ل.١٠٢
٦٤-ابن خلكان، وفيات الأحيان، ج٦، ل.
٦٥-تبريز: شارێکە نزیکەی (٥٥كم) لەخۆرهەڵاتی دەریاچەی ئورمی یە(ورمێ) دووره لەبەشی خۆرئاوای دەشتایی تەبرێزەوەیە. (یاقوت، البلدان، مج٢، ل٤٣). (احمد عبدالعزيز محمود، الإمارة الهذبانية الكردية، ل٣٣-٣٤).
٦٦-(نريز): شارێکە دەکەوێتە باشوری دەریاچەی ئۆرمێ (ورمێ)وه، ئێستا شاری سیلدۆز) پێکی دێنێت.
٦٧-شوێنێکە لە شام، یاقوت، سەرچاوەی ڕابردوو، مج٨، ل.٣٥١
٦٨-اليعوبی، تأريخ اليعقوبی، ج٣، ل.١١٧

٦٩-سەرچاوەی پێشو، ج٣، ل.١٦٧

٧٠-سەرچاوەی پێشوو، ج٣، ل.١٦٨

٧١-المسعودي، مروج الذهب، ج٣، ل١٣٥

٧٢-شورات، گروپێکی کوردی خەواریجن، ناویان لە خۆیان دەنێن شورات، بە پشت بەستن بەم ئایەتە﴿ ۞ إِنَّ ٱللَّهَ ٱشْتَرَىٰ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَٰلَهُم بِأَنَّ لَهُمُ ٱلْجَنَّةَ ﴾ (التوبة: ١١١).

(الهمدانی، صفه جزیره العرب، ل٢٤٧. بڕوانە (احمد عبدالعزیز محمود، علاقه الکرد بالخوارج، خلال العصر الاموی، ٤١-١٣٢ك/ ٧٤٩ز).

باسێکی بلاّونەکراوەیە لە گۆڤاری (الاستاذ)دا، ابن رشد، جامعة بغداد، ژمارە [٦٧] ساڵی ٢٥٠-.٢٦١

٧٣-الهمداني، صفة جزيرة العرب، ل٢٤٧. نايف معروف، الخوراج في عصر الاموي، ل٢٥٠-.٢٦١

٧٤- معن بن زائدة الشيباني، (ابو الوليد معن) كوڕي (زائدة) كوڕی (عبدالله) كوڕی (مطر) كوڕي (شريك) كوڕی (الصلب) كوڕی (عمرو) كوڕی (قيس) كوڕی (شراحيل) كوڕی (مره بن همام) كوڕی (عدنان). لەلایەن خەواریجەکانەوە لە سبحستان ساڵی (١٥٢ك/ ٧٦٩) یان (١٥٨ك/ ٧٧٤ز) تیرۆر دەکرێت. (ابن خلكان، وفيات الاعيان، ج٥، ل٢٤٤-.٢٤٨

٧٥-محمد جاسم حمادی، الجزیره الفراتیه والموصل، ل.٥٧٤

٧٦- (دیار رەبیعە): سەرچاوەکان بەو ناوچانەی دەکەونە باکوری باشوری نەینەوا (موصل) دەڵێن دیار رەبیعە.

(یاقوت، البلدان، مج٤، ل٣٣٠). بۆ زانستی پتر بڕوانە (ابن خلكان، وفيات الاعيان، ج٦، ل٣٢٧).

٧٧-الیعقوبی، تأرخ الیعقوبی، ج٣، ل.١٦٩

٧٨-تاریخ الیعقوبی، ج٣، ل٢٨٣ بۆ دواوە.

٧٩-هەمان سەرچاوە، ج٣، ل٢٢١ بۆ دواوە.

٨٠-هەمان سەرچاوە، ج٣، ل ٢٢١-.٢٢٢

٨١-(حسين حوزنى موكرى) ئاورێكى پاشەوە، ل.١٩

٨٢-زرار صديق توفيق الكرد فى عصر العباسى حتى مجئ البوهيين، نامەى ماجستير (بلاونەكراوەتەوە، جامعە صلاح الدين، اربيل، ١٩٩٤، ل.١٠٠

٨٣-اليعقوبى، سەرچاوەى ڕابردوو، ل.٢٩٣

٨٤-توفيق، سەرچاوەى ڕابردوو، ل.١٠٠

٨٥-(الخرميە): گروپێكى ئاينين، بۆ هەندێ لە بڕوایەكی ئێرانی كۆن دەگەڕێنەوە، وەكو ئايينى (مزدەكى) و (زەردەشتى)، لە سەدەى دووەمى كۆچيدا دەركەوت، هەشتەمى زاينى، (بابك) بڕواى پێ بووە، نەيارانى عەبباسى لە سەرەتاى سەدەى (٣ك/ ٩ز) بەرەوڕووى بوونەوە، (بابك) الخرمى پێ ناسراوە.

بۆ زانستى پتر بڕوانە (الاسفراينى (التبصير فى الدين وتمييز مزقه الناحيه فى الهالكه، بلا ١٩٤٠م، ل٨٠.

(المسعودى، مروج الذهب، ج٣، ل٢٩٤، (ياقوت، البلدان، مج٣، ل٣٠٦. (حكيم خوشناو، الكرد وبلادهم، ل١٤٢).

٨٦-بندلى جوزى، من تأريخ الحركات الفكريه، ل.٧٩

٨٧-هەمان سەرچاوە، ل.٨٣

٨٨-البلدان، ل.٤٤

٨٩-اليعقوبى، تأريخ اليعقوبى، ج٣، ل.١٩٥

٩٠-هەمان سەرچاوە، ج٣، ل.٢٠٣

٩١-هەمان سەرچاوە، ج٣، ل٢٠٤.

٩٢-هەمان سەرچاوە، ج٣، .٢١١

٩٣- (هذان) همذان: شارێكە لە نزيك كورەى (روزراور)، سێ فەرسەخ (٩كم) دوورە، ئیمڕۆ بە (ماە البصره) ناودەبرێ.

(اليعقوبى، البلدان، ل٤١، القزوينى، آثار البلاد، ل٣٧٤).

٩٥-(مرند) شارێكى ناودارە لە (ازربيجان) دەكەوێتە باكورى دەرياچەى ئۆرمييە، (ياقوت، البلدان، مج٧، ل٢٥١).

٩٦-هەمان سەرچاوە، ج٣، ل٢١١-٢٢٢.

٩٨-وان: شارێكى ئەرمينيايە، شارۆچكەيێكە لە چيادا قـەڵاى هەيـە، ئێسـتا دەكەوێتـە كوردستانى توركيا، (ابو الفداء، تقويم، ل٣٩٨. (ياقوت، البلدان، مج، ل٤٤١).

٩٩-عبدالرقيب يوسف، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، ج١، ل.١٧

١٠٠-ارزن: شارێكى ناوداره، نزيك (خلاط)، قەڵايەكى عاسێى هەيە، ئاوەدانترين ناوچەى ئەرمينيايە، (اياقوت، البلدان، مج، ل.١٢٥

١٠١-بەدليس: شارێكى دەورى ئەرمينيايە، دەكەوێتـە دۆڵـى نزيـك (خـلاط)، باخچـە و دارستانى زۆرە، سێوەكانى نموونەى پێ دەهێنرێتـەوە لـە چـاكى و زۆرى و هەرزانيـدا، (ناصر خسرۆ، رحله ناصر خسرو، ل٥١، ياقوت، سەرچاوەى ڕابردوو، مج٢، ل.٢٨٤

١٠٢-(خيلاط): شارۆچكەيەكە لە ئەرمينياى ناوەڕاست ميـوە و ئـاوى زۆرە، (يـاقوت، سەرچاوەى رابردوو، مج٣، ل٢٤١).

١٠٣-اليعقوبى، تأريخ اليعقوبى، ج٣، ل١٦٧-.١٦٨

١٠٤-هەمان سەرچاوە، ج٣، ل.٢٢٠

١٠٥-هەمان سەرچاوە، طبعة بيروت، ١٩٩٩، ج٢، ل.٣٣٤

١٠٦-هەمان سەرچاوە، ج٢، ل .٣٣٤

١٠٧-(الكرج): دانيشتوانى جۆرجيان، (يـەعقوبى) دەڵـێ: (خـەڵكانێكى مەسـيحين، لـە چياى (القبق) و شارى (السرير) دانيشتون، بەهێز و دەسەڵات دەبن، شـارى (تفلـيس) دەخەنە ژێر ڕكێفى خۆيان، ويلايەتێكيان هەيە بەناوى خۆيانەوە، معجم البلدان، مج٧، ل.١٢٦

١٠٨-اليعقوبى، تأريخ اليعقوبى، ج٣، ل: ٢٢٧-.٢٢٨

١٠٩-اليعقوبى، البلـدان، الطبعـة لايـدن، ١٣٧٢هـ، طبعـة النجـف، العـاملى، اعيـان الشيعه، ج١٠/ل:٣٣٥

١١٠-السيوطي: حسن المحاضرة في اخبار مصر والقاهره، ج٢، ل١٣

کورد له کتێبی مێژوویی (الطبري)دا

مێژونووس (٣١٠ك/٩٢٢ز) کۆچی دوایی کردووه

کرداری نووسینەوەی مێژووی کورد، هەر لە سەرەتای تۆمار کردنەوە بە چەند قۆناغێکدا ڕەت دەبێ، لەهەموو قۆناغەکاندا کەسانێ هەڵکەوتون مێژوو بنووسنەوە، ئەوەی سەرنج ڕاکێشە زۆربەی ئەوانەی مێژووی کوردیان نوسیوەتەوە کوردن نەبوون، چونکە کورد دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی هێزی جیا جیاوە.

مێژونووسان بە نوسینەوەی هەواڵ و ڕووداوی پچڕ پچڕ و، لێرە و لەوێ هەڵساون بە چەند ڕەهەندێکی جیاوازەوە، هەندێکیان مێژوویان هەر لەسەردەمی خەلیفەوە نوسیوە، تا ئەو سەردەمی تێیدا ژیاون، لە وانەش (الطبري)، کە ئەم باسەمان بۆ ژیان و ڕێبازی لە کتێبە ناودارەکەی دا (تأریخ الأمم والملوك)دا بۆ تەرخان کردووە، سەرباری باسی کورد لەناو ئەو ڕووداوانەی تۆماری کردوون، لەگەڵ دەرهێنانی ئەو سەرەنجامانەی لەو گێڕانەوانەدا هاتوون تایبەت دەبن بە گەلی کوردەوە.

مێژوی (الطبري) لەو کتێبانە هەژمار دەکرێ، کە مێژووی گشتییان نووسیوە، بەڵام ئاماژە بەو ڕووداوە گشتییانە دەکات، کە پەیوەندی ڕاستەوخۆیان بە کوردەوە هەیە، وەك ئاماژەمان بۆ کرد، لەبەر ئەوە بە کارێکی نایاب و مەزن هەڵساوە بۆ خزمەتی مێژووی دەوڵەتان و پادشایان و میللەتان و نەتەوەکان، وێڕای خزمەتی بە

گەلی کورد لەو بوارەدا، کە هەواڵ و باسی ئەوانیشی پشتگوێ نەخستووە و تۆماری کردووە.

لێرەدا دەتوانین بڵێین گەر مێژووی (الطبري) و هەندێ مێژووی تر نەبوایە، هەواڵ و باسی کورد لەناو کۆگای کتێبەکاندا بزر دەبوو.

ئەم باسە بابەتییەمان بەسەر چوار تەوەردا دابەشکردووە:

تەوەرەی یەکەم: تایبەتە بە ژیانی (الطبري) کتێبەکەی (تأريخ الامم والملوك- تاريخ الطبري) و سەرچاوەکانی نوسینی و ڕێبازی لەنوسینەوەی مێژوودا.

تەوەرەی دووەم: تەرخان کراوە بۆ ئەو هەواڵانەی کە (الطبري) لە بارە کوردەوە باسی کردوون بەر لە هاتنی ئیسلامدا، سەرباری گرتنی ناوچە کوردنشینەکان لە سەردەمی خەلیفە ڕاشیدینەکاندا (ڕەزای خوایان لێ بێ) (١١-٤١ك/ ٦٣٢-٦٦١ز).

تەوەری سێیەم: تەرخانم کردووە بۆ هەواڵی کورد لە ژێر باڵی دەسەڵاتی ئومەویداو ئەو بزووتنەوە و سەرهەڵدانانەی کورد بەشداری تێدا کردوون دژ بە دەوڵەتی خێڵی ئومەوی دا(٤١-١٣٢ك/ ٦٦١-٧٤٩ز).

تەوەری چوارەم: باسم لە کورد کردووە لە دەوڵەتی عەبباسیدا و ڕۆڵیان لە بڵاوکردنەوەی بانگەوازی عەبباسیدا و باسکردنی هەندێ لە کەسایەتیە کوردەکان لەم دەوڵەتەدا، وێڕای ئاماژە کردن بەو بزووتنەوانەی کورد پێوەی هەڵساوە و بەشداری تێدا کردووە لە دژی دەوڵەت و خەلافەتی عەبباسیدا.

ئەم پوختەیە ماوەیەکی زۆری لە ژیان بردومە، تا نوسیومەوە، لە تاوتوێیەکی درێژدا پێشکەشی دەکەم بە مێژوو نوسێك، شایان بەوەیە نازناوی سەرداری مێژوونووسانی پێ بدرێ لە مێژووی ئیسلامیدا، تەواوی داواکاری من ئەوەیە بەخت و شانس یاوەرم بێ، کە وێنەیەکی ڕوون بە ڕواڵەتە جۆراوجۆرەکانی

جیهانی ئیسلامی ببەخشم، لە سەدەی (١٣ی کۆچی/ ٩زایینی)دا، هەروەها بەو مێژوونووسە بەرێزە و لایەنە جۆراوجۆرەکانی، کە خاوەنی زۆر باس و نووسینە، تا بکەوێتە بەر دەستی لێکۆڵەرانی کورد، کە دەیانەوێ هەڵوێستە بکەن لە سەر لایەنی سیاسیی و ئیداریی و شارستانیی و ئابووریی ژیانی کورد لەو چەرخەدا، بارودۆخی شارەکان و هەرێمە کوردییەکان لەناو بازنەی جیهانی ئیسلامی ئەو سەردەمەدا بزانن.

خودای گەورەش یارمەتیدەر و ڕێنموکارە.

باسی یەکەم

ژیاننامەی (الطبري)[1]:

ناوی تەواوی (طبري): (ابو جعفر) کوڕی (جریر) کوڕی (یزید) کوڕی (کثیر)ە، (الطبري) لە (تەبرەستان) چاوی بە دنیا هەڵهێناوە و لە کۆتایی (٢٢٤ك/ ٨٣٨ز)دا لەدایك بووە، هەر لە تافی منداڵییەوە گەشتی خوێندنی کردووە، وەکو زانا موسڵمانەکانی سەردەمی خۆی کردووە، دەڕواتە (بەغداد) پاشان بەرەو (میسر) و شاری (کەنانە) دەچێت، لەوێوە بەرەو شام و عێراق، سەری خۆی هەڵدەگرێت، زۆر زانست و زانیاری کۆدەکاتەوە، لەهەموو بوارە زانستییەکاندا، خۆی پڕ زانیاری دەکات.

پاشان لە شاری بەغداد (دار السلام) دادەنیشێت، دەست بە خوێندنی (فەرموودە) و (فیقە) دەکات و بەر دڵی دەکەون و کاری تێدەکەن، سەردەمی ئەو بە چاخی دەمەقاڵێی و دەبەرێکراچوونی (کەلامی) ناسراوە لە نێوان پێڕی (ئەهلی سوننە) و (موعتەزیلە)، کە خاوەنی مەزهەبی (فکریی) بوون، لە هەموو پێڕە ئیسلامییەکاندا زیاتر کەوتوونەتە ژێر کلتوری (یۆنانی)یەوە، (الطبري) زانیاری باشی لە بارەی لۆژیك (المنطق)ەوە دەبێت.

دیسان ئاشنایەتی باشی لەگەڵ ماتماتیك هەبووە، هاوکات ڕەوتی سوننەتی گەری پارێزگاری بەسەردا زاڵ دەبێت[2].

ڕۆشنبیری فراوانی له فیقهو فەرموودە هەبووە، بەرهەمە مەزنەکانی له ڕێگـاى کتێبی (تأريخ الامم والملوك) دەست ئێمە گەیشتووە، که مێژوویەکی گشتگیرە لـه ڕاست مرۆڤـــایەتییەوە،کە بـەپێی ســاڵەکان ڕێکخـراوە، لـە ســەرەتای مێــژووەوە دەست پێ دەکات تا (۳۰۲ك/ ۹۱٤ز)، له چەند بەرگێك پێك دێت، (الطـبري) لـه نووسراوەکەیدا ڕێگای (اســناد) بـەکاردێنێت، ڕوانــینی ئــەو، تــا ڕادەیــەك وەکـو فەرموودە زان و فەقیهی توێژینەوەی سەرەتایی و ڕۆشنبیریەکەی کاری تێ کـردووە، بۆیە لەو بازنەیەدا لە کاتی تۆمارکردنی مێژوودا جوڵاوەتەوە [٣].

(الطبري) له ڕووی ڕۆشنبیریەی مێژوویی ئیســلامییەوە، جێــی ڕێــزی زانایانــە، چونکە له تاووتوێ کردنی بابەتە گرنگ و هەستیارەکاندا وردەکار بووە، له ســایەی هەڵسانی بە کۆکردنــەوەی کەرەســتەی زانســتی وەرگـیراو لــه کتــێبی فــەرموودە و تەفسیرو زمــان و ئــەدەب و ژیاننامــە و غەزانامــە و، تــا دەقــی شــیعر و وتــار و پەیمانەکان و تێکست و دەق و بەڵگەنامــە مێژوویــیەکان و ئەدەبیــەکان، (الطـبري) جێگایەکی تایبەتی لەنێو زانا موسڵمانەکاندا بەدەست دەهێنێت.

٢-پێناسەی کتێبی (تأريخ الامم والملوك):

ئەو کتێبە گەورەیە (تأريخ الامم والملوك) مێژووی گشــتیی پــۆلین دەکـات، بـە دروست بوونی جیهانی دەست پێ دەکــات و لــە (۳۰۲ك/ ۹۱٤ز) کۆتــایی دێــت، سنورێکی زەمەنی هەیە، له چەند بەرگێك دایە بە (تأريخ الامم والملوك) ناســراوە، یان (تأريخ الرسل والملوك) یان (تأريخ الطبري).

له بەرگی یەکەم و دووەمدا بە پشت بەستن بە قورئانی پــیرۆز، باســی مێــژووی مرۆڤـــایەتی دەکات له یەکەم ڕۆژی دروستبوونیەوە، پاش ئــەوە تایبــەتی کــردووە بەمێژووی (ساسانیەکان)ەوە لــە (٢٢٦-٦٥٠)ز، لــە بڕواپێکراوتــرین سەرچــاوەی

بنەڕەتییــە، کــە پشــتی پــێ دەبەســترێ بــۆ زانــینی مێــژوو و کەســایەتییە مێژوویــیەکان[٥].

هەروەها باس لە سێ سەدەکانی کۆچی دەکات، بە وردودرشتی دەبەری ڕاچووەو زانیاری گشتیی هێناوەتەوە، ڕووداوی سەردەمی خۆی پشتگوێ خستووە.

هەلی زەمانی و شوێنی، لای (الطبري) بەستراوەتەوە بە گێڕانەوەیــەك تــا چــەند گێڕانەوەیەك، ئەو هەندێ ڕووداو زیاتر لە جارێك دەگێڕێتەوە، هیچ گێڕانەوەیەك بە چاکتر دانانێ لە گێڕانەوەی تر، ئەو، هەڵوێستی بێ لایەنی دەگرێــت[٦]، لــە بــواری هەنوکە دوور دەکەوێتەوە، وەك ئاماژەمان بۆ کرد.

دیسان (الطـبري) لە کتێبەکەیدا ئەوەی مێژوونووســان پێــوەی هەڵســاون تــەواو دەکات، وەکو (الواقدی) (ت٢٠٧ك/ ٨٢٢ز)، (ابــن ســعد) (ت ٢١٠ك/ ٨٤٤ز) و (الــبلاذري) (ت ٢٧٩ك/ ٨٩٢ز)، (الیعقــوبی(ت٢٩٢ك/ ٩٠٥ز)، زەمینــەش بــۆ مێژونووسانی دوای خۆی خۆش دەکات وەکو: (المســعودی: ٣٤٦ك-٩٥٧ز) و (ابــن مسکویه (ت ٤٢١ك/١٠٣٠ز) و (ابن الأثير) (ت ٦٣٠ك/ ١٢٣٢ز)، (ابن خلدون) (ت ٨٠٨ك/ ١٤٠٥ز). دیار نییــە بــە وردی لــە کــام کاتــەوە مێــژووی (الطــبري) دەستی پێکردووە، بەڵام پێ دەچێ لــە دوای نووســینی ((تفســیر الطــبري) دەســتی پێکردبێت.

(الطبري) لە مێژووکەیدا بــە بەڵگــە ئامــاژەی بــە ڕوودانــی زەمــەنی کــردووە، ئاماژەی کردووە دوای ئەوەی خوا خامــە (قەڵــەم)ی دروســت کــردووە، دوای ئــەوە شتی تری وردە ورد بەدیهێناوە، وەك لەگێڕانەوەکاندا هاتووە، پاشان باسی (ئــادەم) دەکات (سەلامی خوای لێ بێ)، دوایی وەکــو ڕیزبەنــدی تــەوڕات، پێغەمبــەران و ڕەوانەکراون بە دوای یەکتردا بــاس دەکــات، ئــەو ڕووداوانــەی لــە چــاخی ئەوانــدا ڕوویداوە دەخاتەڕوو، ئەو ڕوودانەی لــەو ســەردەمەدا ڕوو دەدەن پیشــانیان دەدات،

ئەوەی لە قورئاندا هاتووە لەدەربارەیان، بەپێی زانیاریی هەواڵی پادشایان سەردەمی ئەوان باسیان دەکات. بە تایبەتی هەواڵی ئەو گەلانەی دوای پێغەمبەران هاتوون، تا دەگاتە کاتی هاتنی پێغەمبەری خودا (موحەممەد) (صلی الله علیه وسلم).

هەرچی بەشی ئیسلامییە، بەپێی ڕووداوەکان ڕیزبەندی کردووە، لە ساڵی کۆچییەوە، تا ساڵی (٣٠٢ك/ ٩١٤ز)، لەهەر یەك لەو ساڵانەدا ئەو ڕووداوانەی باسکراون و ئەو ڕۆژانەی ناویان دەرکردووە باسی کردوون، ئەگەر ئەو هەواڵانە درێژ بن، بەپێی ڕیزبەندی ساڵەکان کورتیان دەکاتەوە، یاخود بە پوختی ئاماژەیان بۆ دەکات، دوایی لە شوێنێکی گونجاودا باسییان دەکات[٧].

زۆر تۆکمەکاریی و کورتکردنەوە و نووسراو بۆ ئەم کتێبە دانراوە، دوور نییە (الطبري) خۆشی زیادەی خستبێتە سەر، هەرچەندە هیچی ئەومان لە بارەیەوە بەدەست نەگەیشتووە.

دیسان (عبدالله)ی کوڕی (احمد) کوڕی (جعفر الفرغانی)، خۆیشی بەپێی گێڕانەوەی (یاقوت) ئەم کارەی کردووە.

لەکتێبخانەی میللی لە پاریس، دەستنوسێکی هەیە لە بەشی یەکەمی کتێبی (محمد بن عبدالملك (الهمذاني) (ت ٥٢١ك/ ١١٢٨ز)، کە کردوویەتی بە تەواوکەری ئەو، لە ڕۆژانی خەلیفە (المقتدر ابو فضل جعفر بن المعتضد) دەست پێ دەکات، کە گروپی (مؤنس)/ مردن ٣٢٠ك/ ٩٣٢ز)[٨] لەسەر دەستی ئەودا دەکوژرێن، تا دەگاتە سەرەتای خەلافەتی (المستظهر بالله ابو العباس احمد المقتدي) (مردن ٥١٢ك/ ١١١٨ز)[٩]، پاشماوەی تری کتێبەکە بە هەواڵی (عضد الدولة) کۆتایی دێ، واتە لە سەرەتای ساڵی (٣٦٠ك/ ٩٧٠ز)دا.

ئەم کتێبە زۆر کەس کورتی دەکاتەوە، لەوانە (ابن الندیم - ابو الفرج محمد بن یعقوب اسحاق (مردن ٣٨٣ك/ ٩٩٣ز) و (محمد بن سلیمان الهاشمی) و (ابو الحسن الشمشاطي) لە نەینەوادا، کە بە (سلیل بن احمد) دەناسرێ.

دیسان (عریب بن سعد القرطبي (مردن ٣٦٦ك/ ٩٧٧ز) کورتی دەکاتەوە لەگەڵ زیادکردندا. (ابن عذاري المراكشي) ابو عبدالله (مردن ٧١٢ك/ ١٣١٢ز) ئەو مێژووە دەگوازێتەوە، کە تایبەتە بە مێژوی ئەفریقیا و ئەندەلوس، کتێبەکەی باسی (المغرب)ی نەکردووە، هەرچی دەنگوباسی عێراقە، وەکو پاشکۆیەکی مێژوو بە ناوی (صلة تأريخ الطبري) لە ساڵی (٢٩١ك/ ٩٠٣ز) تا (٣٢٠ك/ ٩٣٢ز) چاپ دەکرێت [١١].

(تأريخ الامم والملوك) یەکێکە لەو کتێبانەی،کە لێکۆڵەری مێژووی ئیسلامی سەدەکانی سێیەمی کۆچی، ناتوانێ پێویستی پێی نەبێ، گێڕانەوەکانی درێژوجۆراو جۆرە، هەموو هەل و مەرجەکان دەگێڕێتەوە، بە فراوانی ڕووداوە سیاسیەکان دێنێتە گۆڕێ و زانیاری تەواو دەداتە دەستەوە.

٣-سەرچاوەکانی کتێبەکان:

ئەوەی پەیوەندی بە سەرچاوەکانی (تاریخ الامم والملوك)ەوە هەیە، لەگەڵ بوونی بەهای خودیی گێڕانەوەکان، پشتی بەهێزی ئیسنادەکانی بەستووە، تا ئیسنادەکە لەڕووداوەکە نزیکتر بێ، زیاتر دەبێتەجێی متمانە، ئەو، کامەیان دروست ترە، ئەوە هەڵدەبژێرێ لەناو ئەو وتانەی لەو کاتەدا بڵاوبووینە، (الطبري) لەم کارەدا بەهەمان کاری (مسلم) و (البخاری)، لە ڕاست فەرمودەکاندا هەڵدەستێ.

لەبەر ئەوە (الطبري) زانستی خۆی زۆر باس نەکردووە، ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی بە تەواویی پشتگوێ خستووە، وەك ئەوەی شایانی نوسینەوە نەبن، یان لەبەر

ئەوە بووە ترساوە تۆمەتی لایەنگیریی بدەنە پاڵ، زۆر بە کورتی بەسەریاندا ڕەت بووە، بۆیە بە شاهید حاڵی سەردەمی خۆی دادەنرێ، زۆر گومانی لە شاهیدی خۆی کردووە، وێنەی ڕووداوەکانی سەردەمی ئەو بە کزی هاتووە، بە ئەنقەست بێ، یان بە نەزانییەوە بووبێت، گرنگی بەو بوارە نەداوە [١٢].

ئەو، هەموو زانستێکی لە پیاوی پسپۆڕی خۆی وەرگرتووە، (تەفسیر)ی لە پیاوانی وەکو: (مجاهد) و (عکرمە)، یان لە کەسانی تر وەردەگرێ، کە لە (ابن عباس)ەوە گێڕاویانەوە، سیرەو ژیاننامەی لە (ابان ابن عثمان) (مردن ٨٥ك/ ٧٤)و (عروة ابن الزبير) و (شرحبيل بن سعد) و (موسى بن عقبه) و (ابن اسحاق) وەرگرتووە. هەواڵی هەڵگەڕانەوە و گرتنی وڵاتانی لە (سيف بن عمر الاسدى) وەردەگرێ[*]، ڕووداوەکانی (الجمل) و (الصفين) لە (ابن منخنف) و (المدائنى) (مردن ٢٤٤ك/ ٨٣٨ز)[١٣] وەردەگرێت.

مێژووی ئومەوییەکان لە (عوانة بن الحكم) و هەواڵی (عەبباسیەکان) لە نووسراوەکانی (احمد بن ابى الخثيمة) (محمد بن كعب القرظي) و (وهب بن منبه) وەردەگرێ، هەواڵی فارسەکان لەو کتێبانە وەردەگرێ، کە لە زمانی فارسییەوە بۆ عەرەبی وەرگێڕدراون، بە تایبەتی نوسراوانی (ابن المقفع) و (ابن الكلبي) (مردن ٢٠٤ك/ ٨١٩ز) [١٤].

دیسان سوودی لە (الواقدی) و کەسانی تر وەرگرتووە، وەك لە باسە زۆرەکانی مەوادەکانی (الطبري) دا دەکەونە بەرچاوت.

(*) (سيف بن عمر): (ابن حجر) لە (التهذيب) دا دەڵێ: (ضعيف الحديث)ە (ابن حبان) دەڵێ: (زەندیق) بووە. (وەرگێڕ)

بیرۆکەی مێژوو لای (الطبري):-

درووست بوونی (مێژووزانیی) لای موسڵمانان له ڕووی بابەتی باس و ڕێبازەکەی تێکەڵ بە (فەرمودەزانی) کراوە، بەڵام بابەتەکە لە ڕاست هەواڵ و فەرمودەکانی پێغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) غەزا و ژیاننامەی موسڵمانان دەدوێ، ڕێبازەکەش بریتییە لە گرنگیدان بە باس کردنی سەنەدەکان و سەلماندنی گێڕانەوە و ئیسنادە، لە ڕاست چەمکی تایبەت بە مێژووەوە، مێژووی مێژوونووسان لە ماوەی سێ سەدەی سەرەتایی کۆچی بڵاوبۆوە[١٦].

ڕەچەی (الطبري) بۆ لەسەر ڕۆیشتن، ڕەچەی فەرموودە زانان بووە، ئەو ڕووداوەکان بە ئەندازەی ڕێگاکانی خۆی دەگێڕێتەوە، سەنەدەکە تا دەگاتەوە خاوەنەکەی دەگێڕێتەوە، زۆربەی جار هیچ ڕایەك دەرناخات، لە زۆربەی کتێبەکەدا ئەم ڕێبازە پەیڕەو دەکات، جگە لەوە لەکتێبەکان شت وەردەگرێ‌و، جار هەیە ناوی ئەو کتێبە دەدات، کە هەواڵەکەی لێوەرگرتووە.

(الطبري) ڕۆشنبیرییەکی ئایینی دێرین و قووڵی هەبووە، لە ئاستی زۆرێ لە هاوچەرخانی خۆیدا، ڕێبازی فەرموده زانانان کاری تێدەکات، بڕوای وانەبوو لە نووسینی مێژوودا، بۆ مێژوونووس درووست بێت، پەنا بباتە بەر بەکارهێنانی لۆژیك (المنطق) و پێك گرتن (القياس) و هەڵێنجان (الاستنباط)، لە کاتێ ئەوەی بۆ درووست دەبێ ئەنجامی بدات، کە لە بواری فیقهزانیدا موجتەهید بێ و پشت بە تێکست و دەقە بڕوا پێکراوەکان ببەستێت، مێژووی بەم ناوە، تەنیا ڕێکخستنی گێڕانەوەکان و سەلماندنی تێکستەکانە و لێکۆڵینەوەیەکە لە سەنەدەکان و قەواڵەکان، بەر لەوەی سەیرکردنێکی ناوەڕۆکی گواستنەوەکان بێ، یان ڕامانەکی فەلسەفی بێ، لە ناوەڕۆکدا مەنهەجی بێت)[١٧].

پشت بەستن بەو مەنهەج و ڕێگایە، دەبێتە جێگای ڕەخنە و سەرکۆنەی هەندێ لە لێکۆڵەران و وتوویانە: (گێڕانەوەی هەواڵەکان، بێ لە بێژنگدان مەسەلەیەکە شایانی مێژوونووسێکی ڕەخنەگری دووربین نییە، گەر ڕێگاڕی گێڕانەوەی هەواڵ بە سەنەد و پیاوە ناسراوەکانەوە بێ، لای زانایانی (الجرح والتعدیل)، ڕاستی هەواڵەکان و لەبێژنگدانی ئەو ڕووداوانە لە خۆ بگرێ، کە لە ئیسلام ڕوویان داوە، ئەو کات ئەو ڕێگاڕیە مەبەستی دروستی ئەو ڕێگاڕیەیە، بەر لە ئیسلامدا ڕوویانداوە، بە تایبەتی کە زۆر هەواڵی ناڕاست لەم مێژووەدا ڕوویداوە و، زۆر چیرۆکی درۆی تێدا باس کراوە، دیسان زۆر فەرمودەی هەڵبەستراوەی هێناوە، کە فەرمودەزانان پێیان ڕازی نین،کە لای (الطبري)، هاتووە، بەڵام فەرمووده زانان خۆیان لێ پاراستون، فەرمودەکانیان بە ڕێگاکانی خۆیان و پیاوانیانەوە باس کردوون، بە مەبەستی پاراستنی زانست و دوورخستنەوەی لە ئۆباڵی خۆیان بڕیاری ئەوەیان بۆ خوێنەر لێگەڕاوە)[18](*).

(الطبري) لە پێشەکی مێژووەکەی نەخشەی خۆی لە ڕاست بۆچوونی خۆی لە بارەی بیرۆکەی مێژوو و ڕێبازەکەی لەم دەقەیەدا دەخاتەڕوو: (ئەوکەسەی لە کتێبی ئێمە دەڕوانێ، بابزانێ پشت بەستنی من بە هەموو ئەو شتانەی لەناومدا باسکردون و بەپێی ئەو گێڕانەوەیانە بەسەنەد گێڕاونەوە بۆ ڕاوییەکانیان، بێ ئەوەی بگەمە بەڵگەی زانایان و بیاندۆزمەوە، تەنیا کەمێك نەبێ لەوانە.

گەر زانیاری بوون بە هەواڵی ڕابردوان و بە هەواڵی تازەکان نەگەیشتووە و، نەیان بینیوە و بە ڕۆژگاری ئەوان نەگەیشتوون، تەنیا بە هەواڵی هەواڵ دەران و

(*) بەڵام من پێموایە (الطبري) فەرمووده زان بووە، هەم موفەسیرو هەم مێژوونوسێکی کەم وێنە، ئەم قسانە زیادەوییە لەبارەی مێژووەکەی گوتراوە (وەرگێر).

گێڕەرەوان نەبێ، بێ ڕەچاوکردنی سۆراغ کردنی کەسان، ئەوەی لە کتێبی مندا هاتووە لەڕاست هەندێ لە پێشینان، کە ڕەنگە خوێنەر بە دڵی نەبن، یان گوێگر بە دزێو سەیریان بکات و بە ڕاستیان نەزانێ، با بزانێ ئەوە ئێمە باسمان نەکردووە، بەڵکو لە ڕێگای هەندێ هەواڵی دەرەوە بۆمان گوازراوەتەوە ، چۆن بە ئێمە گەیشتووە، ئاوا گێڕاومانەتەوە)[13].

(الطبري) پەیوەست بوو، بە ڕاسپاردەی ڕێبازی عەرەبی ئیسلامی لە ڕووی دادگەریی و ڕێکی و وردی ئیسنادەکان، ئەمەی بە گشتیی لە کتێبەکەیدا پراکتیك کردووە، دەبینین جار هەیە لەبەرامبەر زۆرێك لە گێڕانەوەکانی، هەڵوێستی سەلبی نواندووە، هەوڵی نەداوە ڕەخنە لە هەندێ لەو ناوەڕۆکانە بگرێ، پێچەوانەی هزر و لۆژیکن، مادام سەنەدەکان درووستن، لەگەڵ ئەوەشدا (الطبري) گواستنەوە و ڕاسپاردەی بە چاك و ڕاستی داناوە، ڕاستی لێرەدا بۆ سەرچاوە دەگەڕێتەوە، نەك ناوەڕۆك، ئەمە بناغەیەکە لە بناغەکانی ڕێبازی ئیسلامی عەرەبی لە گێڕانەوەدا)[20].

(الطبري) هەواڵەکان بەپێی گێرەڕەوەکان دەهێنێ، بەبێ لایەنی بابەتیانە دەیانخاتەڕوو، هەر گێڕانەوەیەك، کە دەگێڕێتەوە بۆ سەر خاوەنەکەی، نەك هەر ئەو شتانەی گێڕابنەوە لەگەڵ ڕای ئەودا دێننەوە، کەم وایە پەیوەست دەبێ بە بەڕاست دانان و بە درۆخستنەوە، بەڵکو جیاکردنەوە لەنێوان گێڕانەوەکاندا لەسەر خوێنەرە، دیسان فەرمودە زانان ئاوڕ لە گەیشتنی سەنەدەکەو نزیکی لە بنەمای ڕووداوەکە دەدەنەوە، دیسان (الطبري) گوێ بە گێڕانەوە دەدات، گەر سەنەدەکە بە پیاوێکی نزیك لە ڕووداوی مێژووییەکە دەست پێ بکات.

(مارجلیوت) لەبەر ئەوەیە دەڵێ: (کاری فەرموودەزانەکانی هاوچەرخی (الطبري)، لەناو فەرمایشتە باوەکاندا هەڵساون ڕاست و دروستەکانیان

هەڵبژاردووە، مەرجەکانیان جیابووە، بەڵام هەموویان کۆك بوون لەسەر بەڕاست دانانی ژمارەیەکی مامناوەند لەوانە، گەڕانەوە بۆیان لە تەشریعدا، پێمان وایە (الطبري) لە مێژوودا، هەمان ڕێچکەی هەڵبژاردووە، کە بوخاری و موسلیم لە فەرمودەدا ڕەچاویان کردووە، کە هەڵبژاردنی ماددەی مێژووی دروستە لە کۆمەڵێ لەو ماددانەی (المدائني) و کەسانی تر لە نووسراوەکانیدا پێشکەشیان کردووە، ئەمەش تا ڕادەیێ دژوار و ترسناك بووە، تا چاخی ئەو، بەردەوام نووسین ئەنجام دراوە)[21]

(الطبري) و زۆر لەوانەی لەبارەی مێژووی کۆن شتیان نووسیوە لەسەر سیستەمی ساڵانە، ڕۆیشتوون لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا و ساڵ لە دوای ساڵ باس دەکات، بێ گوێدان بە ڕووداوەکە وەکو ڕووداوێکی سەربەخۆ، با زیاتر لە ساڵێکیشی خایاندبێت، لە سەرەتای کۆچییەوە دەست پێ دەکات، دەبینین نووسەر ڕووداوەکە تەواو ناگێڕێتەوە و بە کۆتایی ساڵ، ڕووداوەکە تەواو دەکات و باسی تەواوی ڕووداوەکە ناکات)[22].

(الطبري)و هاوچەرخەکانی ئەو گرنگییان بە تاووتوێی سەنەد و ڕەخنەگرتن لە پیاوان داوە، بێ ئاوڕدانەوە لە ناوەڕۆکی دەقە گوازراوەکە، وەك لە فەرمودەزانیدا هەیە، بە مشێوەیە لە ڕوانگەی (الطبري) و کەسانی پێش ئەو، کە ئەم ڕێبازە هەڵدەگرن و (المأثورات) ڕەچاو دەکەن لە تاووتوێی مێژوییدا هیچ ڕامانێکی فەلسەفیمان لەڕاست بیرۆکەی مێژوو بەرچاو ناکەوێ، بەڵکو دەبینین (الطبري) بزووتنەوەی مێژوویی لە ڕێگای ڕامانی فیقهی و کەلامییەوە سەیر دەکاتو، گرنگی بە دەرخستنی واتای چاودێری خوایی دەدات، گوێ بە بیرۆکەی تەواوکاری پەیامە خواییەکان لە مێژوودا و، یەك بوونی جەوهەرییان دەداتنو مێژوو بەو چەمکەیە، ویستێکی ڕەهای خوداییە.

مێژووی (الأمم والملوك) هاوشانی تەفسیرەکەیەتی (جامع البیان عن تأویل القران)، چۆن مێژووەکەی لوتکەیە لە مێژووی گوازراوەدا، تەفسیرەکەشی لە تەفسیری فەرمودەییی لە لوتکە دایە)[٢٣].

نموونەی ئەو ڕێبازە مێژوویییەی، تەنیا لە سەر گێڕانەوە و بە سەرهات دادەمەزرێ لە ڕاست سەرچاوەکانی باسەکەدا، زۆر کێشەی دێتە ڕێگایەوە، گەر (الطبري) لەسەر دامەزراندنی سەنەدەکانی لەهەموو بارەکاندا بەردەوام بوویێ، ئەوە ناتوانێ هەموو ڕاستییە مێژووەکانی هێناوینەوە بە زنجیرەی سەنەدی بیانهێنێتەوە، کە لە زۆر کۆنەوە ڕوویانداوە، لەوانە ئەو ڕووداوانەی بەر لە هاتنی ئیسلام قەوماون و گێڕاوینەوە، جگە لە قورئان و سوننەت، هیچ سەرچاوەیەکی بڕوا پێکراوی بە دەستەوە نییە، لە کاتێکدا ئاماژە بۆئەو دەقانە دەکات، پەنا بۆ ئەو تەفسیراتانە دەبات، کە گێڕانەوەی ئیسرائیلییاتیان گێڕاوەتەوە، لە مێژووی فارسدا سوودی لەو سەرچاوە عەرەبیانە وەرگرتووە،کە بۆ سەر زمانی عەرەبی وەرنەگێڕدراون، بۆ مێژووی ڕۆم، سوودی لە کتێبی مەسیحییەکانی شام وەرگرتووە، کە هەندێ زانیارییان لە بارەی مێژوی دەوڵەتی ڕۆمانی شتی تر هەبووە)[٢٤].

باسی دووەم

دەنگوباسی کورد بەر لە ئیسلام لای (الطبري):

(الطبري) باسی کردووە (نەمرود) و شوێنکەوتوانی لەسەر کوشتنی ئیبراهیم خەلیل (علیه السلام) یەك دەنگ دەبن و دەڵێن: **(قَالوا حَرِّقوهُ وَ انْصُرُوا الِـهَتَکُمْ)** (الانبیاء: ٨٦). واتە: بیسوتێنن خواکانتان سەربخەن. ئامـاژە دەکـات ئـەو کەسـەی ئاماژەی بە سووتاندنی ئیبراهیم (سـەلامی خـوای لەسـەر بـێ) کـرد ئـەعرابێکی فارسی بووە، پرسیارکرا ئایا فارس ئەعرابی هەیە؟ وتی: بەڵێ، کوردەکان ئـەعرابی فارسن)[٢٦].

لە هەواڵی (ئەردەشێری بابك)دا باسکراوە، کە دامەزرێنەری دەوڵـەتی ساسـانی بووە: (پەیامنێری ئەردەوان نامەیەك بۆ ئەردەشێر دێنێ، ئەردەشێر خەڵکەکـە بـۆ ئەو مەبەستە کۆدەکاتەوە، تا نامەکە بە ئامادەبوونی ئەوان بخوێنێتەوە،کە لەوێـدا هاتبوو: تۆ سنووری خۆت تێپەڕانـدوە، مردنـت بـۆ خـۆت هێنـاوە، ئـەی کـوردی پەروەردە کراو لە تاوڵ و چادری کوردەکاندا؟ کێ پێی گوتووی ئەو تاجـەت بکەیـە سەر، ئەو وڵاتانە دەست بەسەردا بگریت)[٢٧].

دیسان (الطبري) باسی (کیسرا پەروێزی کوڕی هورمز)ی کردووە:

(لە ژیانی باوکیدا (بەهرام) هەوڵیداوە پادشایەتی لە دەست بـاوکی دەربێنـێ، دوایـی لەسـەر دەسـەڵات کێشـە لـە نێـوان کیسـڕا و بەهرامـدا پەیـدا دەبـێ و

مشتومڕێکی درێژ ڕوودەدات، (بەهرام) بە (پەروێز) دەڵێ: (ئەی کوڕی سۆزانی گەورە بوو لە چادری کوردەکاندا)[٢٨].

(بەهرام) خوشکێکی هەبوو بەناوی (کوردییە)، ژنەکەی تەواو و ژیر هەڵکەوتبوو، بەهرام دەیخوازێ، بەهرام دەبوغزێنێ، چونکە خراپ مامەڵە لەگەڵ کیسرادا دەکات، دەیەوێ بچێتە ژێر ڕکێفی ئەوەوە، بەڵام قایل نابێت.

(پەروێز) پیاوان و ژنانێ کۆدەکاتەوە لە گروپێکی کەمدا، (بەندوییە) و (بەستام) و (کوردی) برای بەهرامیان لەگەڵدا دەبن، ...پەروێز شەڕی بەهرامی کرد بە تەنیایی لە سەربازگەدا(١٤) کەسی لەگەڵدا بوون، لەوانە (کوردی) برای بەهرام و خاڵەکانی، بەناوی (بەندوییە) و (بەستام)، بەهرام بەرەو لای تورکەکان ڕایکرد، پەروێز توانی دیارییەکی زۆر بۆ تورك بنێرێ، تا خاتونی ژنی پادشا بەو گەواهیرانە ڕازی بکات و پلان بۆ کوشتنی بەهرام بکێشێت، گوتراویشە (خاقان) کوشتنی ئەوی ڕەچاو کردو هەواڵی بۆ کوردییەی خوشکی و هەم خێزانی نارد، تا هەواڵی پێ بدات و داوای هاوسەرگیریی لێ بکات، ئەویش قبوڵی کرد و بە نەرمی وەڵامی دایەوە و لێیبورا.

ئەوانەی لە شەڕدا لەگەڵ براکەی دابوون، چوون لە گەڵی، ئەویش لە سنوری تورك بەرەو سنوری فارسی لەگەڵ خۆیدا بردن، (نەزەرا)ی تورکی شوێنیان کەوت، بەڵام کوردییە بەدەستی خۆی کوشتی، نامەی بۆ کوردی برای نارد و لای پەروێز داوای پاراستنی گیانی کرد، پاشان مێردی بە پەروێز کرد)[٢٩].

گرتنی کوردستان:

لەگەڵ گرتنی ئیسلامی بۆ کوردستان، پەڕەیەکی تازە کرایەوە، سەردەمێکی تازە دەستی پێکرد، هەموو لایەنەکانی ژیانیی و ئاینیی و کۆمەڵایەتیی و سیاسیی و شارستانیی گرتەوە، ئاینی ئیسلام لەناو پێڕەکانی کۆمەڵگادا تەشەنەی کرد.

بەر لە ئیسلام، خەڵکی کوردستان لەسەر ئاینی زەردەشت پێغەمبەر بوون، لە ڕووی ئیدارە و هەڵسوڕان، کوردستان لە ژێر دەسەڵاتی ساسانییەکاندا بوو، بەشێکی کەمی خۆرئاوا لەژێر ڕکێفی ڕۆمانیدا دەژیان.

١-گرتنی (حەلوان) (١٦ك/ ٦٣٧ز):

دوای گرتنی بوهرسیر[٣٠]، (یەزگورد) خێزانەکەی بردە حەلوان [٣١]، پاشان ویستی پێیان بگاتو (مهران الرازی) لە (نەهرەوان) [٣٢] لە شوێنی خۆی دانا، بەڵام خۆی ڕانەگرت و بەرەو (جەلەولا)[٣٣] ڕای کرد، لەبەر ئەوەی ئامانجی دواتری موسڵمانان گرتنی جەلەولا بوو، چونکە (مهران) و لەشکرەکەی چاك خۆی قایم کردبوو، لە دەوریداو سەنگەرو خەندەکییان لێدابوو، خێزانیان بەرەو چیاکان ڕەوانە کرد، ساسانیان تاودایە، دەردەکەوێ، کە چیانشینەکان لەگەڵ لەشکری ئەودا بەشدارییان کردووە بۆ بەرگریکردن لە شارەکە و بەرەنگار بوونەوەی موسڵمانان، بەڵام ئەم بەرگرییە بێ هودە بوو، کەوتە ژێر دەستی موسڵمانان و ساڵی (١٦ك/ ٦٣٧ز) گیرا [٣٤].

له سەروی ئەمەشەوە، ڕێكەوتنێكی تەواو هەیە لـە مێژوونووسـاندا لـە ڕاسـت گرتنی (جەلەولا)دا، له سەردەمی خەلیفە عومـەردا (ڕەزای خـوای لەسـەر بێـت) (١٣-٢٣ك/ ٦٣٤-٦٤٣ز) گیراوە، بەڵام ناكۆكی لەوەدا یە: ئایا سەر لەشكرەكەی ناوی چی بووە؟ لەكام ساڵدا گیراوە؟ ئایـا بـە ڕێككـەوتن و ئاشـتی گـیراوە، یـان بەزۆر؟

(الطبري) باسی كردووە، ئەو سەركردە دلێرەی ڕووی كردۆتە حەلوان (هاشـم بـن عتبه) بووە، بەڵام (جرير بن عبدالله البجلی) له (ت ٥١ك/ ٦٧١ز) دا دەیگرێـت. هەیە پێیوایە سەركردەكە (سعد بن وقاص) بووە.

(جرير بن عبدالله البجلی) له (١٦ك/ ٦٣٧) دا ڕەوانە دەكات و بە ناچـاركردن دەیگرێت[٣٦].

گروپی سێیەمی مێژوونووسان پێیان وایـە، ئـەو كەسـەی سەرلەشـكری گـرتنی حەلوانی كردووە، دوای جەلەولا و بە فەرمانی (هاشم بن عتبه) بـریتی دەبێـت لـە (القعقاع بن عمرو) له ساڵی (١٦ك/ ٦٣٧)دا دەیگرێت[٣٧].

بەڵام ئەم ڕایە بە ڕاستتر دەزانـین، كـە دەڵـێ: گـرتنی حـەلوان لەسـەر دەسـتی (القعقـاع بـن عمـرو) ڕوودەدات ، لـە سـاڵی (١٦ك/ ٦٣٧ز) دا. چـونكە ئـەم گێڕانەوەیەی كە (الطبري) باسی دەكات، باسـی ئـەم لـە شكركێشـی یـەكراوە لـە خەلیفـە عومـەر (ڕەزای خـوای لـێ بێـت)، كـە (القعقـاع) بـۆ سـەر لەشـكریی هەڵدەبژێرێ ، گێڕانەوەی تریش هەیە بە ئیسنادەوە ئیسپاتی ئەمە دەكات.

بە دوای گرتنی حەلوانـدا، یەكـەم پەیوەنـدی لـە نێـوان موسـڵمانان و كـورددا سەریهەڵدا[٣٨].

پاشـان (القعقـاع) هەڵسـا عەجەمـەكانی لـەناودا نیشـــتەجێكـردن بـەناوی (الحمداء)(قباذ)ی لەسەر حەلوان كردە والی خۆی، كە خەڵكی خوراسان بوو[٣٩].

٢-گرتنی (ماسبذان) (١٦ك/ ٦٣٧ز)[٤٠].

له کاتێکدا (سعد) له (المدائن)دا نیشتەجێ ببوو، (هاشم بن عتبه) هەواڵی دایه دەست (اذین بن الهرمزان) یەکێکه له کەڵه پیاوانی فارسی، سوپایەکی گەورەی گردکردۆتەوە و بەرەو دەشتایی (ماسبذان)ی کێشاوە، هەواڵەکە گەیشتەوە عومەری کوڕی خەتتاب، کاتێ بەو هەواڵەی زانی، گورج (ضرار بن الخطاب)ی ناردە سەریان بەرەو (ماسبذان)، کەوتە ڕێگا، جەنگێکی خەست له (بهندف) دا له دەشتایی (ماسبذان)دا ڕوویدا، موسڵمانان تێیدا سەرکەوتن، (اذین) گیراو بەهۆی موسڵمان نەبوون دەکوژرێت و سوپاکەشی ڕادەکات و به چیاو دۆڵ و نشێوەکاندا بڵاو دەبنەوەو موسڵمانان شوێن ئەوانه کەوتن، که ڕایان کردبوو له جەنگ ڕزگاریان بوو، تا دەگەنه شاری (سیروان)[٤٢]. (ماسبذان) به زۆری دەگرن و خەڵکی شار به دەوری چیا و کێوان دەبن، ئینجا بانگەشەیان دەکات، ئەوانیش وەڵامی دەدەنەوە، (ضرار) هەڵدەستێ (ابن الهذيل) دەکاته جێنشین و (ماسبذان) دەبێته بنکەیەکی گرنگ بۆ بەرگریکردن له (کوفه)[٤٣].

(الطبري) بەو بڕە هەواڵه کۆتایی به گرتنی (ماسبذان) دێنێت.

٣-گرتنی (جەزیره) (١٧ك/ ٦٣٨ز):

زۆرینەی کورد له جەزیره موسڵمان بوون، ئەوانیش وەکو گەلانی ئەو ناوچەیه له ڕێگای گرتنی ئیسلامی بۆ ناوچەکە موسڵمان دەبن، لەسەر دەستی سەر لەشکر (عیاض بن غنم) [٤٤] له سەردەمی خەلیفه عومەری کوڕی خەتتابدا (ڕەزای خوای لەسەر بێت) دێته دی[٤٥].

(الطبري) پێیوایە گرتنی جەزیرە بەهۆی سوپای ئیسلامییەوە لە عێراق ڕوودەدات و گرتنی بەشێکە لە بەشەکانی تری گرتنی عێراق، بەڵام مێژوونووسی تر گرتنی جەزیرە دەخەنە بازنەی لەشکرکێشیەکان بۆ سەر شام[٤٦].

(الطبري) گێڕاویەتییەوە، کە هۆکاری گرتنی (جەزیرە) بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کوردەکان داوا لە شای (ڕۆم) دەکەن، لەشکر ڕەوانەی (شام) بکات، پەیمانی پێ دەدەن، ئەگەر گەمارۆی (ئەبو عوبەیدەی کوڕی جەراح) و لەشکری موسڵمانان بدەن لە شامدا، ئەوان یاریدە و کۆمەکیان پێشکەش دەکەن[٤٧].

(عومەری کوڕی خەتتاب) بە هەڵوێستی خەڵکی (جەزیرە)ی زانی، نامەی بۆ (سەعد) نارد و فەرمانی پێکرد لەگەڵ (عبدالله بن عتاب) بەرەو (نصیبین)[٤٨] بڕوات، کاتێ هەواڵی گەشبینی لەشکری ئیسلامی گەیشتە جەزیرەییەکان بۆ وڵاتی خۆیان گەڕانەوە، (عیاض بن غنم) ئاگربەست و ئاشتی لەگەڵ نواندن، ئەوانە خۆیان خستە عودەی موسڵمانانەوە، پاشان (عیاض بن سهیل بن عدي) و (عبدالله بن عتبان) ڕوویان لە (الرها)[٤٩] و (ئورفە) کرد، خەڵکەکە بە سەرانە (الجزیە)[٥٠] ڕازی بوون، دوای جەزیرە (ابو موسی الاشعری) ناردە (نصیبین) و خۆی گەیاندە (دارا)[٥٧] توانای دوای گرتنی (نصیبین) ئەوێش کۆنترۆڵ بکات.

(الطبري) لە بارەی گرتنی جەزیرە دوو گێڕانەوە لە (سیف بن عمر) (١٧ك/٦٣٩ز) دەگێڕێتەوە، دیسان لە (ابن اسحاق) ساڵی (١٩ك/ ٦٤٠ز) (ابو اسحاق) باس دەکات: (جەزیرە) لەلایەن یەکێ لەو سێ یانە گیراوە: (خالد بن عرفطة) یان (هاشم بن عتبە) یان (عیاض بن غنم)، لە کاتێکدا (عومەر) نامە بۆ (سعد بن ابی وقاص) دەنوسێ، (عیاض) دەڕواتە (الرها) ، لەسەر سەرانە دانوساندن لەگەڵ دانیشتوانیدا ئەنجام دەدات، دوایی (ابی موسی الاشعری) بۆ (نصیبین) ڕەوانە دەکات.

بەڵام لە گێڕانەوەی (سیف) دا (عیاض بن غنم) بە شوێن (القعقاع) دا دەڕوات، لەکاتێکداعومەری فاروق نامە بۆ سەعد کوڕی وەقاص دەنێرێ، تاوەکو کۆمەکی (ابن عبیدە الجراح) بکات، لە (حمص)[٥٢]وە بۆ (الروم) بڕوات. ئەوان ڕێگای (جەزیرە) [٥٣] دەگرنە بەر، (الطبري) بڕوای وایە (جزیرە) لە هەموو وڵاتان ئاسانتر خۆبەدەستەوە دەدات، لەکاتێکداشام و عێراق چوونە ناو ئیسلامەوە[٥٤].

٤-گرتنی (مهرجان قذف)[٥٥].

مێژووی (مهرجان قذف) و گرتنی پەیوەندییەکی توندی بە کەسایەتی (هورمزان)ەوە هەیە، چونکە خەڵکی ئەوێ بووە، کاتێ لە شەڕی (قادسیە) سەرنەکەوت لە ساڵی (١٤ك/٦٣٥ز)دا بۆزێدی خۆی گەڕایەوە و پادشایەتی (مهرجان قذف)ی کرد[٥٦].

(الطبري) باس دەکات کاتێ موسڵمانان گەیشتنە (ئەهواز - خوزستان)، هەڕەشەیان بۆ بنکەی (هورمزان) پەیدا کرد، دوا جار زانی لە توانایدا نییە بەرەنگاریان بێتەوە، بۆیە داوای دانووستاندنی کرد، چونکە (هورمزان) لای خەڵکی پایە بەرز و بە شکۆ بوو، لەسەر داخوازی ئەو هاودەنگ بوون، لەسەر (مهرجان قذف) و (کوری ئەهواز بڕیاریاندا)[٥٧].

پێدەچێ هورمزان لە ڕوونکردنەوەی هەڵوێستەکانی (عتبە) بە هەڵە چووبێ و، بە نیشانەی لاوازی هەڵوێستی موسڵمانانی دانابێ، بۆیە بە پەلە پەیمانەکەی شکاندو پەنای بردە بەر کوردەکان، سوپایەکەی چڕ و قەرەباڵغتری کرد، بۆیە خەلیفە عومەر داوای لە (عتبە) کرد بەرەو هورمزان لەشکرکێشی بکات، بە سوپایەك کۆمەکی کرد (حرقوص بن زهیر السعدی) سەر لەشکری بکات، ئەو هاوڕێی پێغەمبەر (صلی الله علیە وسلم) بوو، کاتێ بەرەو هورمزان چوو،

هورمزان شكا، ئەنجا بەرەو (ڕامهرمز) ڕۆیشت[٥٩]. (حرقوص) كوڕی ئەهوازی گرت لەوێدا مایەوە، چووە (الجبل)، دیسان هورمزان داوای دانووستاندنی كردەوە، لەسەر ئەو دەسەڵاتەیە مایەوە، كە لە ژێر دەستی دابوو، لەوانە (مهرجان قذف) لە ژێر كۆنترۆلی دابوو، ئەو جارە هورمزان لەسەر ئەم ئاشتەواییە دەوامیدا، بە مەرجەكانی ئاگربەستەكە ڕازی بوو، سەرانەی دەدا، ئەگەرچی كوردانی فارس ناپاكییان لەگەڵدا كرد، یارمەتیان داو بەرگرییان لێكرد.

دوای مردنی (عتبە بن غزوان) جەنابی (اباسیرە بن ابی زهم) كرا بە سەرلەشكری موسڵمانان، فەرمانبەرانی (عتبە) لەشوێنی خۆیاندا مانەوە، بەڵام زۆری نەخایاند (هورمزان) پەیمانەكەی هەڵوەشاندنەوە، (یەزگورد)[٦٠] هانی دا، كە هەمیشە خەڵكی زێدی ئەوی هاندەدا، لە هەرێمەكەوە كۆمەكی سەربازی گەیشت[٦١]. سەربازی فارس لە شاری (تۆستەر)[٦٢] دابەزین، بۆیە موسڵمانان لەگەڵیدا كەوتنە شەڕ لە خەڵكی فارس و خەڵكی (الجبال)، هورمزان جەنگەكەی نەبردەوە و بەرەو (تستر) ڕایكرد، ئەوێ بووە پێگەی دوایی لایەنگیرانیو كۆمەك و یارمەتی تری سەربازی پێ گەیشت، بەڵام بێ سوود بوو، (تستر) گیرا و ئەویش خۆی بەدەستەوە داو، بەرەو لای عومەری كوڕی خەتتاب (ڕەزای خوای لێ بێ) برا لە مەدینەدا.

٥-گرتنی (نەهاوەند):

سەرباری ئەو زەبرانەی لە جەنگەكانی ڕابردوودا بەر (كیسرا) كەوتن، هیوا بڕاو نەبوو لە گێڕانەوەی دەسەڵاتیدا، بۆیە دەستیكرد بە نامە ناردن و گردبوونەوەی خەڵك، لە ئەنجامدا خەڵكێكی زۆری بە دەنگەوە چوو لەو شارو شارەكانی ترو كورەكانی تردا، سووربوونی خۆیان دەرخست بۆ بەرەنگاربوونەوە، (یەزگورد) هانی دەدان، زۆربەی خەڵكی فارس نامەیان بۆ یەكتریی نووسی، ئەو وڵاتانەی موسڵمانان

گرتبوونیان، دەستیان بە ڕاپەڕین و شۆڕش کرد، وەکو (قرماسین)[٦٥] (کرمانشاه) و (ماسبذان). ژوانگەی ئەوان لە (نەهاوەند) بوو سووربوون لەسەر شاربەردەر کردنی موسڵمانان لە وڵاتدا [٦٦].

لەبەر ئەوە موسڵمانان ئامادەییان دەربڕی و کەوتنەخۆ، عومەری کوڕی خەتتاب (ڕەزای خوای لێ بێ) هەڵسا (النعمان بن مقرن)ی کاندید کرد بۆ سەرلەشکری، عومەر ڕێکی سوپای لە یاد نەخست، بۆیە نامەی بۆ (النعمان) نارد، گەر تۆ تووشی هەر کارەساتێك هاتی (حذیفة بن یمان) هەڵبژێرە، گەر ئەو تووشی هەر ڕووداوێك بوو با (نعیم بن مقرن) [٦٧]. لەلایەن خەڵکەوە بکرێتەسەر لەشکر.

دانانی ئەو ژمارە زۆرەی سەحابە و سەرلەشکرەکان بۆ ئەوەیە، گەر یەکێ لەوانە کوژرا، کێشە نەکەوێتە ناو سوپا لە هەڵبژاردنی سوپا سالاریدا[٦٨].

موسڵمانان توانیان زیان و شکاندن تووشی فارسەکان بکەن و بەسەریاندا سەربکەون، بۆیە پاشماوەی فارسەکان بۆ (هەمەدان) ڕایان کرد و موسڵمانانیش چوونە ناو شاری (نەهاوەند)ەوە.

دەسەڵاتی گرتنی موسڵمانان بەسەر (نەهاوەند)دا، خاڵێکی یەکلاکەرەوە بوو لە ڕێڕەوی کرداری فراوانخوازیدا لەلایەکەوە، لەلایەکی ترەوە دەوڵەتی (ساسانی) لەبەر ئەوە نامۆ نییە کە بە سەرچاوەی گرتنەکان ناوببرێت[٦٩].

کلیلی سەرکەوتنی یەکلاکەرەوە بوو بەسەر سوپای (ساسانی) دا، چونکە بڕبڕەی پشتی شکاند و نەیتوانی جارەکی تر هەڵبسێتەوە بە بەرگرییەکی ڕێك بەرهەڵستی موسڵمانان بکات، نەیتوانی خۆی ڕێك بخاتەوە، دیسان سوپای ساسانی سەرکردەیی یەکگرتوو و پلانی کێشراوی لەدەست دا بە مەبەستی بەرەنگاربوونەوەی موسڵمانان، ئەم جەنگە بە مۆرکی کۆتایی مێژووی موسڵمانان دادەنرێ بۆ وڵاتی

فارس[٧٠]. توانایان لەدەست داو دەسەڵاتیان بە تەواوی لە گۆڕەپانی سیاسی و سەربازیدا کۆتایی هات.

لە ڕووی مەعنەوییەوە هیواکانی (یەزگورد) و گەورە پیاوانی وڵاتەکەی لە گێڕانەوەی شکۆیاندا سەریان نەگرت، نەیانتوانی هێزەکی تەواو کۆبکەنەوە و ئامادەی بکەن بۆ بەرەنگاربوونەوەی موسڵمانان، لەبەر ئەوە (دینور)[٧٢] و (ماسبذان) و (سیروان) کەوتە بەر دەست موسڵمانان و دوایی موسڵمانان شار بەشاری ژێر دەستی ساسانیەکانیان کەوتە ژێر ڕکێفەوە.

٦-گرتنی (هەمەذان):

دەرگاکانی ساسانی تر لەبەردەم موسڵماناندا گیران ، لە ڕاست چۆنیەتی ئەم گرتنە، لە ناو موسڵماناندا ناکۆکی هەیە، ئایا بە ئاشتی بووە، یان بە زەبر و زۆری، دیسان لە ڕاست ناوی سەرلەشکرەکەو ساڵی گرتنەکە ناکۆکیان هەیە؟

لە گێڕانەوەیەکدا هاتووە: (حوزەیفە لە ساڵی ٢٢ک/ ٦٤٣ز) دا بە ناچار کردن گرتوویەتی). لە گێڕانەوەیەکی تردا هاتووە: (موغیرەی کوڕی شوعبە لە ٢٤ک/ ٦٤٤ز) دا دەیگرێ، گێڕانەوەیەکی تردەڵێ: (موغیرە لە کۆتایی ساڵی (٢٣ک/ ٦٤٣ز)دا بە ئاشتی گرتویەتی. وتراوە موغیرە خۆی دەبێ بە والی ئەوێ، گومانی تێدا نییە دوای (نەهاوەند) گیراوە، پاش ئەوەی (هورمزان) بۆ (نەهاوەند) دەڕوات و موسڵمانان شوێنیان دەکەون[٧٣]. بۆیە (خروشنوم) داوای پەناهەندەیی کرد، بەو مەرجەی (همدان) و(ستبس)یان بۆ زامن بکات، ئەوانیش بەگوێیان کرد، ئەوەش لە ساڵی ٢١ک/ ٦٤١ز) دا هاتە ئاراوە.

بڕوای وایە گرتنی هەمەدان (٢١ک/ ٦٤١ز) بووە، ڕاستەوخۆ دوای گرتنی (نەهاوند) بووە، (الطبري) چەند گێڕانەوەیەك لەو بارەوە دەهێنێتەوە، چونکە بەشێك لە پاشماوەکانی سوپای ساسانی ڕووی تێدەکات، لەوانەیە بەشی هەرە

زۆرینــه بوویێــت، چــونکه ســەرکردە (فــیروزان) لەگەڵیانــدا دەبێــت، کــه لەوێــدا دەکوژرێت، بەڵام دەشێ موسڵمانان هەلی ئاوا نەقۆزنەوەو لە دەستی بدەن؟ پێدەچێ خەڵکی شار لەسەر بەڵێنەکەیان نەمابنەوە، بۆیە عومەری کـوڕی خـەتتاب (ڕەزای خوای لێبێ) (نعـیم بـن مقـرن) دەنێـرێ و دەسـتور دەدات، تـا دواوەی (همـذان) بگرێ، ئەوان گەمارۆی شارەکەیانداو بە تـەواوی گرتییـان، بۆیـە دانیشـتوان داوای ئاگر بەستیان کردەوەو بە (سەرانە) دان قایل بوون[٧٤].

پێدەچێ لەبەر ئەوە پەیمانیان شکاندبێ تازە موسڵمان بوون و بەدەنگ چوونییان بۆ یاخی بوون و تـێ هەڵچـونەوەیان زیـاتر بـووبێ، دوور نییـه لەبەرئـەوە بـووبێ دەوڵەتی ئـەوان دەڕواتــه نـاو بازنـەی سـنووری وڵاتـی ئیسـلامییەوە و، هـەواڵی کۆبوونەوەی ساسانییەکان لەناوچەی (الری) یان پێگەیشتبێت[٧٥].

بەڵام ئـەو گێڕانەوانـەی سـاڵانی (١٧ ك/٦٣٨ز/ و (١٨ ك/ ٦٣٩ز)و (١٩ ك/ ٦٤٠ز)[٧٦] دیاری دەکەن لاوازن، چونکە (همدان) دوای گرتنی (نەهاوەند) دەگیرێ، ڕێیتێ ناچێ موسڵمانان (همدانییان) گرتبێ، کە دەکەوێتە دواوەی (نەهاوەنـد)ەوە، مەسەلەی گردبوونەوەی سوپای ساسانی لە (نەهاوەند) پشت گوێ بخەن، لەکاتێکـدا گرتنی نەهاوەند لەساڵی (٢١ ك/ ٦٤١م) بووە.

لێرەدا گێڕانەوە هەیە گرتنی (هەمەدان) بۆ ساڵانی (٢٢ ك/ ٦٤٣ز)[٧٧] و (٢٣ ك/ ٦٤٣ز)[٧٨] و (٢٤ ك/ ٦٤٤ز) دوا دەخـات، کــه بەڕاســت دانانرێن،چــونکه (هەمەدان) نزیك (نهاوەند)ە، دیسان سوپای ساسانی لەشــەڕی (نهاوەنـد)دا بـراوە نابن بەسەرکردایەتی (فەیروزان) بۆ (هەمەدان) دەکشێنەوە.

٧-گرتنی (دەینور).

دوای(هەمەدان)و گرتنی (حلوان) ساڵی (١٦ك/ ٦٣٧ز) هێرش کرایە سەر (الدینور)، بەڵام سەرنەکەوت، دوورنییە لەبەرئەوە بووبێ، لەلایەکەوە قایم کرابێ، موسڵمانان سەرقاڵی گرتنی شوێنی تربووبن، لەلایەکی ترەوە کێ سەرلەشکری ئەم کردارە بووە، مێژوونووسان ڕای جیاوازیان هەیە.

(البلاذري) باس دەکات (ابا موسی الاشعری) بووە، دەینور دەگرێ، پاش ئەوەی (نهاوند)[٨٠] دەگیرێت، هەرچی (ابو الفداء)ە، پێی وایە (حذیفة بن الیمان) شاری (الدینور) بە تۆبزی دەگرێت[٨١] بەڵام ڕای یەکەم ڕاسترە، چونکە (البلاذري) لەو مێژوونووسانەیە،کە پسپۆڕ بێ لە گرتنی ئیسلامیدا، لە (ابو الفداء) کۆنترە، دیسان کۆمەڵێ مێژوونووس لەم بۆچوونەدا پشتی دەگرن.

باسی سێیەم

کورد لەسێبەری حوکمی ئومەویدا (٤١-١٣٢ ك/ ٦٦١-٧٤٩ز):

ئەو بزووتنەوانەی کورد بەشداری تێدا دەکات دژ بە دەوڵەتی ئومەوی:

١-بزووتنەوەی خەواریجەکان:

کورد بەشدارییەکی گەورەی تێدا کرد، شکۆیان لەڕاست ئەوەدا بەرز بۆوە، حاڵەتی ئەوانیش هەمان حاڵەتی ئەو گەل و گروپانە بوو لەدەوڵەتی ئومەویدا لەدژی ئەو دەوڵەتەدا نارەزایی پشان دەدەن و ڕادەپەڕن، بەشداری خەواریجەکان دەکەن دژ بەدەوڵەتی ئومەوییەکان، (المسعودي، باس دەکات (هەبوو لە کوردەکان بیرو بڕوای خەواریجی قبووڵ کردبوو خۆیان لە عوسمان و عەلی بەری کردبوو).

ئەم دەقەش دەریدەخات چەندە بیری خەواریج لەناو کوردا دا تەشەنەی کردبوو.

پەیوەندی هەندێ لە کوردەکان بە خەواریجەکانەوە بۆ سەرەتای سەرهەڵدانییان دەگەڕێتەوە، کاتێ ڕیزی سوپای ئیمام عەلی (علیه السلام) بەجێ دێڵن و (عبدالله بن وهب الراسی) پێیان دەڵێ: (لەم شارە بچنە دەر، کە ستەمکاریی تێدا دەکرێ لەگەڵ خەڵکیدا بۆناو کورەکانی چیاکان و هەندێ لەوشارانە[٨٣].

چونکە چیاکان بەسەنگەرو پەناگایەکی بێ ترس دادەنێن بۆ پاراستنی ئەوان لە زۆرداری ئومەوییەکاندا [٨٤].

بەشێکی تر لە بزووتنەوەی خەواریجەکان، کە کورد بەشداری تێدا کـردووە، بـەو مانایەی ئەوانیان کردۆتە پەناگای بزووتنەوەکانییان، ئەم بزووتنەوانەن:

أ-بزووتنەوەی (نوفل بن فروه الاشجعی):

(فروە) هەر لەسەرەتاوە یـەکێ بـوو لەسـەرکردەکانی خـەواریج ، دوای ئـەوەی وشەی خەواریج بڵاوەی کرد، (فروه) لە (عبـدالله بـن وهـب الراسـی) جیـا بـۆوە، بەسەرکردایەتی (٥٠٠) خەواریج ڕووی لە ناوچەی (بەنـدنجین-مەنـدەلی)[٨٥] کـرد، (فروه) تادەگاتە ساڵی (٤١ ك/ ٦٦٥ز) سـەرکردەی پێـڕی خـەواریجی کـردن، ئـەو لەهەرێمەکانی (ئیقلیمی جیبال)[٨٦] و (شارەزوور)[٨٧]دا هاتووچۆی دەکـرد، کـاتێ (موعـاوییـەی کـوڕی ئەبوسـوفیان دەسـەڵاتی وەرگـرت لەسـاڵی (٤١ ك/٦٦١ز)، (فروه) و یارانی ڕێگاڕی شاری (کوفـە)یان گرتەبـەر، دوای ئـەوەی ڕەوەنـدەکانییان نیشتەجێ بوون لەدەوری ئەوێ، لەچوونە نـاو شـارەکەدا سـەرکەوتن، دوای ئـەوەی زنجیرەیەك جەنگی خەستییان لەگـەڵ سـوپای ئومەوی‌ـدا ئەنجامـدا، بـەڵام (فـروه) سەرەنجام کوژرا، دوای ئەوەی بەشێکی لەشانی دەوڵـەتی ئومـەوی شـەکەت کـرد، کۆتاییی بەشەڕەکە هات)[٨٨].

ب-بزووتنەوەی (حیان بن ضبیان السلمي) لە (٥٨ ك/ ٦٧٧ز)دا:

(حیان) دژی دەسەڵاتی (معاویه) دەرچوو، ڕووی کردە چەقی شـاری (حلـوان)، کەچی دەسەڵاتی ئومەوی تـوانی ئـەم بزووتنەوەیـە لـەناوی ببـات و بیبڕێنێتـەوە، لەکاتێدا تازە سەری هەڵدەدا، ئەم دەوڵـەت بەوەنـدە نەگیرسـایەوە، بـەڵکو سـەری لەشکرەکەی لەشاری (کوفه)دا کوشت و جەنگەکـە کۆتـایی هـات ، بزووتنەوەکـە بڕایەوە و تاقەواری نەما، بۆ زانین (الطبري) تاك لایەنە ئامـاژەی بەسەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوەیە کردووە[٨٩].

ج-بزووتنەوەی (شبیب بن یزید الخارجی) له (٧٦ ك/ ٦٩٥ز)دا:

(شبیب) یەکێ بوو له لایەنگرانی (صالح بـن مسـرح التمیمـی) دوای کـوژرانی (صالح) لەساڵی (٧٦ ك/ ٦٩٥ز)دا لایەنگرانی سووربوون له درێـژەدان بـه خـەباتی نەپساوەی ئەو بۆ هێنانەدی ئامانجەکان، لەبەرئەوە (شبیب) به سەرلەشـکر کاندیـد دەکەن[٩٠]، ئەویش وەکو سەرلەشـکری تـری خـەواریج (ئیقلیمـی جیبـال) دەکاتـه پێگەی چالاکییەکانی خۆی و بزووتنەوەکەی، کاتێ کارەکـانی جێگیربـوون دەسـتی کــردە پــەلاماردانی مەڵبەنــدەکانی ســولتەی ئومــەوی و دامودەزگاکانییــان، بەمەبەستی گۆت کردنی بزووتنەوەکەی و زەفەر پێبردنی، بـەپێی گێڕانـەوەی (ابـن الاثـیر) که بەڕاست دادەندرێ، ئەو دەتوانێ دڵی کەسانێکی زۆری (ئیقلیمی جەبەل) ڕابکێشـێ، نـەخوازەلا لەشـاری (حلـوان) و دەوروبـەری و بیانخزێنێتـه نـاو بزووتنەوەکەی، بەڵام (حجاج بـن یوسـف) والـی عێـراق لەوکاتـەدا بـەپێی پلانـی تایبەتی خۆی، توانی بەر لەگەورەبوونی ئەم بزووتنەوەیە و دژواربوونی له دەسەڵات بەسـەردا شـکانی لـەناوی ببـات و بیـان تاوێنێتـەوە، کـاتێ هێشـتا چـەکەرەیان نەکردبوو، هەر له بێشکه دابوون و ڕووناکی یان نەکەوتبووە بەرچاوان[٩١].

د-(بزووتنەوەی (مطرف بن مغیرة بن شعبة) (٧٧ ك/ ٦٩٦ز):

(مطرف بن مغیرة) لەدژی (حجاج) و (عبدالملك بن مروان) (ت ٨٦ ك/ ٧٠٥ز) ڕاپەڕی، بزووتنەوەکەی پەرەی سـەندو پـاڵی دایـه چـیاکان، لەماوەیـەکی کەمـدا دەسەڵاتی بەسەر زۆر ناوچەدا فراوانکـرد، چـونکه دەسـەڵاتی ئومەوییـەکان لـەو ناوچانەدا پتەو نەبووە، سەرباری گێروگرفتیی باری سیاسی و ناوخۆ لەلایەکەوە، بێ سەروبەری و نەبوونی یاسـاو ئـاژاوەی ئێـرەو ئـەوێی داگرتبـوو، لەلایـەکی تـریش بزووتنەوەی بەر هەڵستکاران و ئۆپۆزسیۆنەکان سەریان هەڵدابوو.

(مطرف) سەرەتا خۆی والی (حەجاج) بوو لە (المدائن)، بەڵام روانینی (مطرف) و (شبیب بن یزید الخارجی) دژی سیاسەتی توندوتیژی حەجاج لەڕاست خەڵکی و مەوالیەکاندا، کە لێی بێزار بووبوون، لێك نزیك دەبێتەوە[٩٢].

دۆستو لایەنگرانی بانگەشە دەکات خەلیفە (عبدالملك) و (حەجاج)ی والی لەعێراقدا لەسەر کار لابەن، بانگەشە بۆ پیادەکردنی قورئان و سوننەتی پێغەمبەرەکەی (صلى الله علیه وسلم) بکرێ، کاروبارەکان بە (ڕاوێژ و شورا)ی موسڵمانان بەڕێوە بچێ، وەك لەدەقی قورئاندا هاتووە:﴿وَأَمْرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ﴾[٩٣].

چەند ڕۆژێك ڕۆریشت (مطرف) و دەست و پەیوەندییەکانی ڕوویان لە (حلوان) و (چیاکان) کرد، ئەمەش نەریتی هەموو سەرکردەکانی خەواریجەکان بوو لەچاخی ئومەویدا، دەیزانی کاتێ سەرکەوتن یاوەری دەبێ، کە (المدائن) بەجێ بێڵێ و ڕوو لە هەرێمەکی بێ ترس وبێ باك بکات، سەنگەرو پەناگەو شوێنی خۆحەشاردانی سروشتی زۆر بێ، دوژمن بەئاسانی دەستی پێیان نەکات و پێی نەگیرێت، جگە لەمەش ئەو ناوچەیە دوور بوو لە دەستی دەسەڵاتدارانی ئومەوی، بۆیە بەرەو (حەلوان) کەوتەڕێ، سەرکاری ئەو ناوچەیەی حەجاج (سوید بن عبدالرحمان) بوو، (سوید) هەوڵیدا پێشی پێ بگرێ و بێتە ناو شارەوە، ژمارەیەك لە حەلوان و دەروبەری یارمەتییان بۆ ئەوەدا، بۆیە (مطرف) ناچار بوو شەڕ لەگەڵ کورد بکات و زیانەکی زۆریان پێ بگەیەنێت و ژمارەیەکی زۆریان لێ بکوژێت، ڕۆیشتن تا گەیشتنە (همدان)، (همزە بن مغیرە)ی برای والی بوو بەسەر (همدان)دا، پاشان، (مطرف) ڕێڕەوی سوپا گەورەکەی بەرەو (ماە دینار-دەینور) گۆڕی، نامەی بۆ (هەمزە)ی برای نووسی، بارودۆخی خۆی تێدا باسکرد، داوای یارمەتی و کۆمەکی لێکرد، ئەویش دوای چەند ڕۆژێکی کەم، چەك و تفاقی شەڕو دارایی بەنهێنییەوە

بۆ ئاودیو کرد، زۆری نـەبرد (مطـرف) کاربەدەسـت و جێگرەوانـی خـۆی بـۆ ئـەو ناوچانە نارد، (الری) و (اصفهان)[٩٤] و (قوم)[٩٥].

خەڵکی دەستە دەستە دەهاتن و دەخزانە بزووتنەوەکەیەوە، لەوانەش (بکـر بـن ماهان) لە (الری)، بـەڵام (حـەجاج) تـوانی (همـزه) دەسـتگیر بکـات و ڕاپێچـی زیندانی بکات، دەست بەجێ (قیس بـن سـعد)ی لەشـوێنی ئـەودانا، کـە سـەرۆك پۆلیسی (همدان) بوو، (حەجاج) بەوکارە شادی خۆی پێشاندا، تا دەست بەتاڵ ببێ بۆ شەڕکردن لەگەڵ (مطرف) دا بەتەنیا[٩٦].

سەیر نییە، (حەجاج) لە سەرکوتکردنی بزووتنەوە بەرهەڵستکارەکان سـنووری بەزاند بەنواندنی ئەو هێزو توندو تیژییەوە، هـەر لەسـەرەتاوە سـەرباری وەلائـی و دڵسۆزی ڕەهای بۆ خەلیفە (عبدالملك بن مـروان) ، لەگـەل سـووربوونی پێشـینەی لەسەر تێك شکاندنی هەر بزووتنەوەیەکی دژ بە سوڵتەی ئومـەوی لێـرەو لەوێـدا، لەبەر بوونی شوێنی عاسێ و چیای سەرکەش، دوور نییـە بزووتنـەوەی (مطـرف) و خۆی، ماوەیەکی درێژ دەوام بکەن، چونکە دژوارە، سوپای ئومەوی بیانبڕێت، نـابێ لەیادمان بچێ دەبێ ئاماژە بە بوونی نوێنەرانی هۆزو خێزانە عەرەبیـەکان بکـەین لە (همدان) ، کە سەربە حەجاج و ئومەوییەکان بـوون، کـە لەوێـدا جـێگیر بـوون ڕۆڵێکی باڵادەبینن لە دامرکاندنەوەی بزووتنەوەکەدا، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ کـورد لە دەوروبـەری (حلـوان)دا پشـتگیریان دەکـەن، هاوهەڵوێسـتییان پێشـان دەدەن، لەگـەڵ (سـوید بـن عبـدالرحمن) والـی (حلـوان)دا بـۆ پـەرچ دانـەوەی لەشـکرو پەلامارەکانی (مطرف)، دیسان (عـدی بـن وتـاد)، کـە بـۆ شـەڕکردن دێ لەگـەل (مطرف)دا بە (١٠٠٠) جەنگاوەر و خـەڵکی ئەصـفەهان و کـورد پشـتیگری لـێ دەکەن[٩٧].

زانیارییەکی تەواوو ڕۆشمان نییە تا کام ئاستە کوردو کەسانی تر لە دانیشتوانی چیاکان بەشدارییان لە بزووتنەوەی (مطرف)دا کردووە، چونکە سەرچاوە مێژوویییەکان و ئەدەبییەکان بە تەواوی لەوبارەوە بێ دەنگ بوون و لەلایەن نووسەرەکانیانەوە هیچ شتێ باس نەکراوە.

گومانی تێدا نییە ئەوان بەشدارییەکی چالاکییان تێدا کرد، شاهیدی دەوریان بدات، توانـاو هێزی جەنگییان چەند بوویێت، بێگومان ئەوانە جەنگاوەرو پێشمەرگەی بەهێز بوون و لەمردن سڵیان نەکردووەو لەناو دڵە ڕەقەکەیاندا مردن ڕێگاپەکی نەبووە بڕواتە ناویانەوە، لەبەرئەوە ئەو بزووتنەوانە لەناو جەرگەی کوردستاندا سەریان هەڵداوە، بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتی ئومەوی و دوژمنایەتی کردنی.

دیسان تێبینی دەکرێ کوردەکان و خەوارجەکان لەماوەکانی داهاتوودا بەرەو هێوریی و ئارامیی چوون، ماوەیەك چاوەڕێی هەڵوێستەکان و پەرەسەندنەکانیان کردووە، بەتایبەتی لەسەردەمی عومەری کوڕی عەبدولعەزیز (٩٩ ك/ ١٠١ ك – ٧١٧ز/ ٧١٩ز)- ڕەزای خوای لێبێت -دا، چونکە پەیوەندی نێوان کوردو ئەو خۆش دەبێ، بەڵام باروودۆخەکە بەم شێوەیە نامێنێتەوە، سیاسەتی خەلیفەکانی ئومەوی کە دوای خەلیفە عومەری کوڕی عەبدولعەزیز دێنە سەرکار، دەگۆڕێت[٩٨].

ە-(سعید بن بجدل الشیبانی):

ئەم بزووتنەوەیە لە (شارەزور) سەری هەڵدا، بەڵام دەسەڵاتی ئومەوی بەزوویی دایمرکاندەوە، سەرلەشکرانی بزووتنەوەکە هەرگیز لەخەیاڵییان نەدەگەڕا، ئەم بزوتنەوەیە ئاوا خێرا سەرهەڵبدات و خێرا دامرکێتەوە و لەیەك کاتدا ڕووبدەن، بۆیە زانیاری زۆرمان لەڕاست ئەم بزوتنەوەیەدا نییە.

و-بزووتنەوەی (الضحاك الخارجي):

زوحاکی خەواریج، (شارەزوور) دەکاتە مەڵبەندی بزووتنەوەکەی، دەگونجێ ژمارەی یاران و لایەنگرانی وردە وردە بەشێوەیەکی بەرچاو ڕوو لە زۆربووندا بێت، کاتێ بەخاکی (جەزیرە)دا ڕەت دەبێ، (٣٠٠٠) کەس لەدانیشتوانی جەنگاوەری دەخزێنە ناو سوپاکەیەوە[٩٩].

لێرەدا دەردەکەوێ خەواریجەکان سوود لە هەڵوێستی خەڵکی (جزیرە) وەردەگرن، بەتایبەتی دانیشتوانی (نەینەوا) یان (موسڵ)، (الطبري) ئاماژە دەکات زوو بەدەنگ جاڕدانەکەی (الضحاك) و خەواریجەکانەوە دەچن و دەرگای شار بۆ کوشتنی ئومەوییەکان دەخەنە سەر گازی پشت (١٠٠) لەبەر ئەوە (مەروان) داوا لە (عبداللە)ی کوڕی دەکات پەلە لەڕۆیشتن بکات بەرەو (نصیبین) تا (الضحاك) سەرقاڵ بکات لە جەزیرەدا چەق ببەستێ، دیارە ژمارەی ئەوانەی دێنە گەڵ خەواریجەکان لەوانە کورد دوای گرتنی (نەینەوا) و (کوردەکانی) زیاتر دەبێ، چونکە دەگاتە نزیکەی (٤٠٠) جەنگاوەر(١٠١).

لەمەوە ئاشکرا دەبێ خزانی کورد بۆناو بزووتنەوەکەی زوحاك، هێزو بازوییەکی گەورەی دەداتێ، (عبداللە بن مروان) هێزێکی جەنگاوەری نابێ،کە بەرهەڵستی (الضحاك) بکات، چونکە ئەو، توانایەکی تەواوی بەدەستەوە بوو، لەگەڵ ئەوەشدا کە ناتوانێ زەفەری پێ ببات، زوحاك ناچار دەبێ بەرەو چیاکان پاشەکشە بکات، بەڵام ئومەوییەکان مەیدانی بۆ چۆڵ ناکەن، بەئارەزووی خۆی و بەرەو باکوور و باشوور تەڕاتێنی تێدا بکات، جەنگ هەوڵی بنەبڕکردنی بزووتنەوەکەی دەدەن، لەبەرئەوەی هەندێ هەل ومەرج دێتە پێشەوە، یارمەتی ئامانجەکەیان دەدات، لەسایەیدا بزووتنەوەی (الضحاك) کۆتایی دێت.

ز-بزووتنەوەی (الشيبان بن عبدالعزيز الحروری الخارجی):

(شەیبان) سەرلەشكری بزووتنەوەیەكی خەواریجی فراوانی كرد لـەكۆتایی چـاخی ئومەویدا، كاتێ شەیبان سەرەتا لەیاوەرانی (الضحاك الخارجی) بوو، كاتێ كـوژرا (الخیبری) جێی گرتەوە، زۆری نەبرد ئەویش كوژرا، دوای ئەو (الشـیبان) هەڵبـژێرار كە سەرلەشكری بزووتنەوەكە بكات.

نیشـتمانی بزووتنـەوەی (الشـیبان) دەوروبـەری نەینـەوا (موسـڵ) بـوو، دوای شكانی بەدەستی خەلیفە (مروان بن محمـد) و نـەبونی شانسـی سـەركەوتنی ڕووی لەباشووری شاری (كوفە) كرد، زۆری پێ نەچوو (شیبان) گەیشتە وڵاتـی (فـارس و سجستان)(١٠٢)، تا لەساڵی (١٢٩) یان (١٣٠ك) بەرامبەر (٧٤٦-٧٤٧ز) كۆچـی دوایی كرد (١٠٣).

سەیر نییە، كەیەكێ لە سەركردە ناودارەكانی خەواریجەكان نـاوی (منصـور بـن جمهور) بۆخۆی لە بزووتنەوەی (شیبان) دابڕی و ڕووی لـە هـەرێمی (الجبـال) كـرد، كاتێ گەیشتە جێ (الدینور) و (نهاوند) و تەواوی ناوچـەكانی (الجبـال)ی كـۆنترۆڵ كردن.

(منصور بن جمهـور) بەسـتمان و چـەك لەهـەرێمی (الجبـال)ەوە كۆمـەكی بـۆ (الشیبان) دەنارد بۆ یارمەتیدانی بزووتنەوەی(١٠٤)، بەڵام لێرەدا دەقێكی مێژوویی نییـە كـورد بەشـداری لـە بزووتنەوەكـەی (الشـیبان)دا كردبـێ، بـەڵام ئاسـاییە ژمارەیەك پیاو خۆیان خزاندبێتە ناو بزووتنەوەكەی ئەو، چونكە وەكـو باسمـان كـرد ناوچـە كوردنشـینەكان دەكەنـە مەڵبەنـدی چـالاكییە دوژمنكارییـەكانیان دژ بـە خەلافەتی ئومەوی.

٢-كـوردو بەرهەڵسـتكارو ئۆپۆزسـیۆنەكان دژ بـە دەوڵـەتی ئومـەوی هـەر خەواریجەكان پێوەی هەڵنەستان، كە ژمارەیـەكی زۆر كـورد دەچـنە ریزەكانیانـەوە

وەکو ئێستا باسمان کرد، بەڵکو بزووتنەوەی تریش لەلایەنی ترەوە دەرکەوتبوون، بۆ ڕیشەکێش کردنی دەوڵەتی ئومەوی کاریان دەکرد، لەگەڵ بوونی ئەوانەی پاڵپشتییان بوون بۆ هێنانەدی مەبەستەکان.

کوردستان کەوتە ژێر کاریگەری ئەو بزووتنەوانەی کە دژ بە خەلافەتی ئومەوی سەریان هەڵدا، لەوانە:

أ-بزوتنەوەی (عبدالله بن الزبیر) (٦٤-٧٣ك/ ٦٨٣-٦٩٢ز):

هەندێ سەرچاوەی مێژوویی ئاماژە دەکەن (ابن الزبیر) لەتەواوی مینبەرەکانی جەزیرەو شارو وڵاتە ئیسلامییەکانەوە جاڕی بۆ دراوەو بانگەشەی بۆ کراوە(١٠٥).

سوڵتەی (ابن الزبیر) لە هەرێمەکانی خۆرهەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامی تێدەپەڕێ و هەرێمی (چیا) لەخۆ دەگرێ، والیەکانی بۆ شارەکانی هەرێمەکان دەنێرێ بۆ هەڵسوڕاندنیان، هاوکات (مصعب بن الزبیر)ی براکەی، بزوتنەوەی (المختار الثقفي) لەناو دەبات، کە دەسەڵاتی گرتبوو بەسەر تەواوی هەرێمی (الجبال)دا(١٠٦).

بەڵام (الطبري) لە دوورو نزیکەوە ئاماژە بۆئەو ناوچانە ناکات،کە (عبدالله بن الزبیر) دەستی بەسەردا شکاون، یان گەیشتبێتە هەرێمی (الجبال).

ب-بزووتنەوەی (مختار بن یوسف الثقفي):

پاش سەرکەوتنی (المختار) بەسەر لەشکری ئومەویدا بەسەرکردایەتی (ابراهیم بن الاشتر)دا لەناوچەی (الخازر)دا، لەماوەیەکی کورتدا، توانی دەسەڵات بەسەر ناوچەکانی (ئەرمینیا) و (ئازەربیجان) و جەزیرەدا بگری ، والیەکانی لەو ناوچانەدا دیاری کردن.

فەرمانبەری ئەو لەسەر (حلوان) بریتی بوو لە (سعید بن حذیفة بن الیمان) بۆ جەنگی ئەو کوردانەی ڕەوانە دەکات کۆنترۆڵیان کردبوو(١٠٧).

لێرەدا دەردەکەوێ کوردەکان ئەم هەلە دەقۆزنەوە دەسەڵات بەسەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیاندا دەگرن، (المختار)، نامە بۆ فەرمانبەرانی دەنێرێ بۆ (الجبال) سامانی (کوڕەکانییان) بۆ (سعید بن حذیفة بن الیمان) ڕەوانە بکەن، (ابن الاشتر) دەکاتە والی بەسەر (نەینەوا)دا، دیسان فەرمانبەرانی بۆ شارەکانی جزیرەش ڕەوانە دەکات (١٠٨).

ج-بزووتنەوەی (ابراهيم بن مالك الاشتر):

ئیبراهیم یەکێ بوو لە گەورە پیاوانی شاری (کوفە)، زۆر شەیداو دڵسۆزی (ئال و بەیت) بووە، بۆیە بەمەبەستی تۆڵە سەندنەوە بۆ ئیمام (حوسێن) سەلامی خوای لێبێ دەچێتە ناو بزووتنەوەکە، پاشان خۆی جیادەکاتەوە و بزووتنەوەیەکی سیاسی بۆخۆی دروست دەکات و پێشەوایەتی دەکات، کە ناوچەکانی (نەینەوا) دەگرێتەوە (١٠٩).

د- بزووتنەوەی (عبدالله بن الحر):

(عبدالله بن الحر) لەدژی (عبیدالله بن زیاد) والی (کوفە) دەرچوو، چونکە لەلایەن (عبدالله)وە تاوانبار دەکرێ، کەئەو پەیوەندی بە ئیمام (حوسێن کوڕی ئیمام عەلییەوە کردووە) سەلامی خوایان لێ بێت، لە هەرێمی (الجبال)ەوەو ڕوودەکاتە خەلیفەو دیاری خۆی لێوەردەگرێ، شان و شکۆی (الحر) وردە وردە بەرز دەبێتەوە، (المختار) دەیەوێ بۆلای خۆی سەرنجی ڕابکێشێ، بەڵام (ابن حر) وەڵامی ناداتەوە، بۆیە (المختار) خانووەکەی لە (کوفە) دەڕوخێنێ و ژنەکەی زیندانی دەکات، بەڵام (ابن الحر) توانی بڕواتە ناو (کوفە) و ژنەکەی لەزیندان ڕزگار بکات، لە گوێ نەدان بە فەرمانبەران و یارانی (موختار)، دیسان هەڵسا بە دەسەڵاتگرتن بەسەر کەلوپەلی (عبدالرحمن بن سعید)داو تاڵانی کرد،بۆ زانین (عبدالرحمن) سەربە لایەنگرانی (المختار الثقفي) بوو(١١٠).

ئەدگاری بزووتنەوەی (الحر) لەوە دابوو چالاك و بەجوڵە بوو،کە دەهاتە شارەکان سامانەکانی لەدەستی والیەکان و فەرمانبەران دەردەهێناو بۆ (الجبل) یان چیا دەگەڕایەوە، بەڵام دیار نییە چەندە بەشداری کردووە لەم بزووتنەوەیەدا، بەڵام دوور نییە ئەو خزابێتە ناویەوە، چونکە وڵاتی ئەو مەڵبەندە چالاکی بزوتنەوەکە بووە، ئەم بزووتنەوەیە، تا ساڵی (٦٨ك/ ٦٨٧ز) دەوام دەکات، تا لەلایەن ئومەوییەکانەوە لەبەین دەبرێت)(١١١).

ه-بزووتنەوەی (یزید بن المهلب) (١٠١ك/ ٧١٩ز):

(یزید) لەسەردەمی (یزید بن عبدالملك)دا (١٠١-١٠٥ك/٧١٩-٧٢٣ز) دەست بەسەر (بەصرە) دادەگرێ و خەلیفە (یزید) لەسەرکار لادەبات، (مروان بن المهلب)ی برای لەشوێندا دیاری دەکات، ئەنجا ڕوودەکاتە شاری (واسط) (١١٢).

دوایی راوێژ بە برادەرانی دەکات ،کوێ پێویستە بۆی بڕوات و کۆچی بۆ بکات، بەمەبەستی پشت گیری کردن و بڵاوکردنەوەی بزوتنەوەکەی، پێیان وت: پێمان باشە بڕۆیە وڵاتی فارس، دۆڵ و شیوەکان و کۆسپەکان بگرێ، بچییە (خوراسان) قسە لەگەڵ خەڵکیدا بکەی، خەڵکی (الجبال) بەرەو ڕووت دێن، تۆ قەڵاو حەسارت لەبەردەستدا دەبێت، بەڵام (یزید) بەقسەی نەکردن، لە (واسط) مایەوە، لەوێ لەکاتی بەرەو ڕووبوونەوەی لەگەڵ والیەکانی ئومەوییەکاندا لەساڵی (١٠٢ك/٧٢٠ز)دا کوژرا(١١٣).

دەردەکەوێ وەکو (الطبري) باسی کردووە، خەڵکی (الجبال) ڕوو دەکەنە بزووتنەوەی (یزید) و باشترین پاڵپشتی دەکەن (١١٤).

و-شۆڕشی (زید بن علی) لە (١٢٢ك/ ٧٣٩ز):

(زید) نەوەی ئیمام عەلی یە (ڕەزای خوایان لیٚ بێت) جاڕی شۆڕشیدا لە دژی دەوڵەتی ئومەویدا (١٢٢ك/٧٣٩) لەشاری کوفەدا، کە خەلافەت لەدەست (هشام بن عبدالملك)و (١٠٥-١٢٥ك/٧٢٣-٧٤٣) بوو، ئەم بزووتنەوەیەش وەکو بزووتنەوەکانی تر، (الجبال) و (الجزیرە) دەکەنە پەناگەو مەڵبەندی بزوتنەوەکەیان ، (زید) لەسەردەستی والیەکانی خەلیفە (هشام) لەساڵی (١٢٢ك/ ٧٣٩ز) لەکوفەدا شەهید دەکرێت(١١٥).

ز-بزووتنەوەی (عبداللە بن معاویە) (١٢٧-١٢٩ك/٧٤٤-٧٤٦ز):

(عبداللە بن معاویە) لەسەر شانۆی سیاسی (١٢٧ك/٧٤٤ز) لە کوفە دەرکەوت، بانگەشەی بۆخۆی کرد، چووە (المدائن) و لەوێوە بەرەو هەرێمی (الجبال) کەسانێکی کوفە یاوەری بوون، توانی دەسەڵات بەسەر شاری (حلوان) و (همدان) و (اصبهان) و (الری) و (الجبال)دا بگرێ، توانی بارودۆخی ناهەمواری خەلافەتی ئومەوی بقۆزێتەوە، بەڵام بزووتنەوەکە سەری نەگرت و لەساڵی (١٢٩ك/٧٤٦ز)دا تێکشکاو سەرکەوتن یاوەری نەبوو(١١٦).

لەم گێڕانەوانەدا و ژمارەیەکی زۆر دەقی مێژووییدا، کە (الطبري) ئاماژەی بۆ کردوون، دەتوانین بەو ئاکامە بگەین،کە کوردەکان لە زۆربەی ئەو بزووتنەوانەدا بەشداریان کردووە،کە لەدژی دەوڵەتی ئومەویدا بەرپا کراون، چونکە ئەم بزووتنەوانە بۆ چالاکی نەیارەکەیاندا، کوردستان دەکەنە مەڵبەندو لەبواری سەربازیی و سیاسیدا بەکار دەهێنن، سەرباری بێزاری کورد و مەوالییەکان بەگشتیی لەسیاسەتی ئومەوییەکان و ڕەگەزپەرستییان لەسەر حیسابی ئەو گەل و نەتەوانەی هاتوونە ناو ئیسلامەوە.

باسی چوارەم

کوردو بانگەوازی عەبباسی:

هەرێمی خوراسان و دەڤەرەکانی خۆرهـەڵات، کـە سـەربە خەلافـەتی ئومـەوی بوون، لەسەرەتاکانی سەدەی دووەمی کۆچی- هەشتی زاینیدا، چـەندان بانگـەوازی نهێنییان بەخۆوە بینی، کەمۆرکێکی ئاینی سیاسـییان وەرگرتبـوو، یـەکێ لەوانـە بانگەوازی (عەبباسی) بوو، کە چەند ئامانجێکی زۆر و مەبەست و مەرامێکی بـێ سـنووریان هـەبوو، کودەتایـەکی سیاسـیی و کۆمەڵایـەتیی گشـت گـری دەگرتـە خۆیەوە، لەوانە ڕووخاندنی دەوڵەتی ئومەوی و دانانی بـەنو هاشـم لـە شـوێنیاندا وەکو جێگرەوەیەکی سیاسی (١١٧).

بۆ هێنانەدی ئەو ئامانجە بەرزانە، بانگخوازو کـادیرانی، سـەرەتا هەڵسـان بـە بڵاوکردنەوەو بیروڕایە سیاسیی و ئاینیەکانی ئەم بانگەوازییە، هەڵسـان لەتـەواوی خەلافـەتی ئومەوی‌ـدا، بەتایبـەتی ناوچـەکانی خۆرهـەڵاتی پایتـەختی ئومـەوی (دیمشق) (١١٨)، چونکە بەشی زۆری دانیشتوانی (مەوالی) بوون، وەکـو (ئیقلیمـی جیبال) و ئەهواز (خوزستان) و فارس و سجستان تەبرەسـتان (١١٩) و شـوێنی تـر، دیسـان پـەیمانییان بەوانـەدا چارەسـەری گونجـاو بـۆ کێشـە کەڵەکـە بووەکانیـان دەدۆزنەوە، شایانی باسـە کوردسـتانیش وەکـو مەوالییـەکانی تـر، دەکەونـە ژێـر کاریگەری بانگخوازانی عەبباسیەکان و پڕوپاگەندەکانیان، لـەڕووی نـاردنی هێـزی

سەربازیشەوە لەشکری عەبباسیەکان لە خوراسانەوە بەرەو هەرێمی تەبرەستان و جورجان (گورگان) هێرشیان بردو لەوێوە بەرەو عێراق لەشکر کێشیان کرد(١٢٠).

لەڕاست ناوچەی خۆرئاوای هەرێمی (جیبال) پێشەنگی سوپای عەبباسی لەسەرەتای (١٣١ك/ ٧٤٨ز) دەگاتە ئەوێ، سەرکردەی عەبباسی (قحطبة بن شبیب الطائي) لە (الری) دابەزی و (حسن)ی کوڕی، ڕەوانەی شاری (هەمەدان) کرد، بەمەبەستی ڕاوەدوونانی سوپای تێشکاوی ئومەوییەکان(١٢١).

(حسن) لەدووری چوار فەرسەخ (٢٤ کم) لەشاری (نەهاوەند) ئۆردوی سەربازی داکوتا، باوکیشی بەهێزی سەربازی تر کۆمەکی کرد (١٢٢).

(مالك بن ادهم) کە فەرمانبەری ئومەوییەکان، خۆی بەتەواوی قایم کرد، بەڵام سوپای عەبباسی (مالك)یان ناچار کرد خۆی و شامیەکان بەدەستەوە بدات و داوای ئەمان بکات، ئەوانیش ئەمانیان دایەو شمشێری خستە سەرگەردنی خوراسانییەکانو کەمێك نەبێ دەرنەچوو (١٢٣)، پاشان سوپای عەبباسی توانییان (حلوان) و (قرماسین) یان کرماشان و خانەقین (١٢٤) و گوندەکانی دەوروبەری بگرن(١٢٥)، بەڵام خێرایی هاتنەپێشی سوپای عەبباسی بەشارەکانی خۆرئاوای هەرێمی (الجبال)دا دەکرێ بەوە مانابکرێ کە دانیشتوانیان مەیلیان بۆ بانگەوازی عەبباسی هەبووە، کە ئاسانکارییان بۆ ئەوان کردووە و یارمەتییان داون.

لەشکری عەبباسی بەرەو (شارەزوور) ملی ڕێگای گرت و لەتێشکاندنی سوپای ئومەوی‌دا سەرکەوت، سەرکردەی ئومەوی‌یان بەناوی (عثمان بن سفیان) و زۆربەی یارانیەوە کوشت (١٢٦).

بەڵام (الطبري) لەگێڕانەوەی تردا باس دەکات (عثمان) ناکوژرێ، بەڵکو بەرەو لای (مروان بن محمد) (١٢٧) ڕادەکات.

لێرەدا دەردەکەوێ کورد چەندە ڕۆڵی گێڕانەوەو بەشداری کردووە لە لەشکری عەبباسیدا، (ابو الفداء) ئاماژە بە دەوری کورد دەکات لە (شارەزوور) (١٢٨)دا، پاشان زۆری پێ نەچوو سوپای عەبباسی لەشارەزورەوە ڕووی کردە زێی گەورە، (الازدی) باس دەکات زۆربەی سوپای عەبباسی لەجەنگی (زێ)دا، کوردەکان و شارەزوریەکان بوون (١٢٩).

بەشداری کوردی شارەزورو کەسانی تر لەسوپای عەبباسیو خزانی کورد بۆ لایەنی دووەم، بەمەبەستی ململانێکردنی ئومەوییەکان دەمێنێتەوە، هەرچەندە دایکی (مەڕوان) کوڕی (محمد) لەڕەچەڵەکدا کورد بووە (١٣٠).

ڕاستە ئەوپەنا بۆ خاڵۆکانی دەبات، نابێ لەیادمان بچێ (مەڕوان) فەرمانبەری (هشام بن عبدالملك)ی دەسەڵاتدار ئەو حوکمی خەلافەت دەست بخات (١٣١).

زانراوە کە زۆربەی جەنگاوەرانی ئەو لەجەنگی زێ (الزاب)دا خەڵکی جەزیرەو شام بوو (١٣٢).

ڕۆڵی کەسایەتییە کوردییەکان لە دامودەزگای سەربازیی و ئیداریی دەوڵەتی عەبباسیدا:

کەسایەتییە کوردییەکان، کە (الطبري) لەمێژووی (الرسل والملوك)دا باسی کردوون ئەوانەن:

١-(حرب) کوڕی (عبدالله)ی ڕاوەندی:

(الحرب) بووە پاسەوان و فیدائی (بەغداد) دوای (نەینەوا)، ئەمەش لەکاتێ دابوو (ابی العباس)ی خوێن ڕێژ خەلیفە بوو، (ابو جعفر المنصور) والی بوو بەسەر نەینەوادا و دوایی بووە خەلیفەی عەبباسی، (الحرب) لەپایەی خۆی دانەبەزییە خوارەوە (١٣٣).

(ابو جعفر) ڕۆڵێکی تری دایە دەست (الحرب)ەوە، ئەویش جەنگی خەواریجەکان بوو، کە خەریکی سەربزێوی و جوڵەبوون لەدەوروبەری نەینەواو جەزیرەدا، نزیکەی (٢٠٠٠) جەنگاوەری لەبەردەستدابوو (١٣٤).

کاتێ شۆڕشی سەید (محمد) ناسراو بە (نفس الزکیە) (ڕەزای خوای لێ بێت) لەمەدینەدادەستی پێکرد، براکەی سەید (ابراهیم) (ڕەزای خوای لێ بێت) لە بەسرەدا (١٤٥ك/٧٦٢ز) کەلەبنەماڵەی پێغەمبەر صلى الله عليه وسلم خەلیفە مەنسور فەرمانی دەرکرد بە (حرب بن عبدالله الراوندی) بەرەو ڕوویان بڕوات تا هەردوو شۆڕشەکە دامرکێنێتەوە، لەیەك کاتدا، بەڵام نەیتوانی سەربکەوێ چونکە خەڵکی گوندی (باحشما) ڕێگایان پێگرت و بواریان نەدا بڕوات، چونکە خەڵکە کە زۆر ڕقیان لە خەلیفە مەنسورِ بوو (١٣٥).

(الطبري) باسی (حرب بن عبدالله) دەکات، کاتێ لە (١٤٧ك/ ٧٦٤ز)دا لەلایەن (استرخان الخوارزمی) ئەرمینیا تووشی سامانی موسڵمانان و دیل گرتنی ژن و منداڵی (اهل الذمة) دەبن، هەڵدەستن دەچنە شاری (تفلیس)ەوە(١٣٦)، کاتێ هەواڵ دەگاتە خەلیفە مەنسورِ، سەرلەشکر (جبریل بن یحیی) ڕەوانە دەکات، فەرمان دەکات بنێرن (حرب بن عبدالله) لەگەڵیدا بڕوات، ئەوانیش شان بەشانی یەکتری چوونە (تفلیس)، بەڵام (استرخان) جەنگەکی خەستی بەرپاکرد، (الحرب)یش لەشەڕەکەدا کوژراو (جبریل) شکست خواردبوو (١٣٧).

لێرەدا دەردەکەوێ کورد ڕۆڵی تایبەتی یان هەبوو، لە پاراستنی ئاسایشی دەوڵەتی ئیسلامی داو پاراستنی بەرژەوەندی خەلافەتی عەبباسیدا، هەروەها بەشداری کردنییان لەبەرنگاربوونەوەی زۆربەی ئەو پەلامارانەی خەلافەتی عەبباسی تووشیان هاتووە، لەناوەوەدا وەکو لەگەڵ خەواریجەکان و سوێند

خوارەکانیان، یان لەدەرەوەی ولاّتی خەلافەتدا لەلایەن رۆم و ئەرمەن و کەرەج و ڕوس و خزردا.

ب-(محمد بن الحسن بن جليويه الكردى):(١٣٨)

کۆمەکی (عوکبرا)(١٣٩) لەساڵی (٢٥١ك/ ٨٦٥ز)دا بەدەست (علی الرزان)ەوە بوو، پیاوێکی (المغاریە) بوو بڕە ماڵەکەی کەوتە بەردەستی و لەسەردەمی خەلیفە (المستعین)دا (٢٤٥-٢٥٢ك/ ٨٥٩-٨٦٦ز) سامانەکەی بۆ ڕەوانە نەکرد، لەلایەن (المعتز)ەوە هاندرا(١٤٠)، کاتێ (محمد) سەربە (المستعين) بوو لەبەرەی ئەودابوو، بۆیە بەرەو (علی الرزان المغربی) چوو، داوای لێکرد ئەو سامانەی کۆی کردۆتەوە ڕەوانەی بکات، بەلاّم یاخی بوو لە تەسلیم کردنی سامانەکە بەنوێنەری خەلیفەو بڕواپێکراوەکەی و ئامادەی شەڕکردن بوو، پاشان شەڕی لەگەڵدا کردو بەدیلی گرت و بردییە لای (محمد بن عبدالله)و، ئەو سامانەشی برد، کەدەگەیشتە(١٢) هەزار دینارو (٣٠) هەزار درهەم لەلایەن ، (محمد بن عبدالله) بە(١٠) هەزار درهەم خەلاّت کرا (١٤١).

ج-(احمد بن الليث الكردى):

(الطبري) لە ڕووداوی (٢٥٦ك/ ٨٩٦ز)دا باس دەکات، کە لەماوەی خەلافەتی (المعتمد علی الله)دا سەرکردەیەکی کوردی بەناوی (احمد بن الليث الكردي) سەرهەڵدەدات، خەڵکی فارس دەبێ، بە سوپا کوردییەکەی دەورێکی بالاّ دەبینێ لەبەرەنگاربوونەوەی (الصفارين)دا (١٤٢) لە هەرێمی فارس و کرماندا (١٤٣).

لەکاتێدا (يعقوب بن ليث الصفار) ویستی دەسەلاّتی خۆی بسەپێنێ بەسەر کرمان و فارسدا (١٤٤).

کاتێ خەلیفە (حارث بن سیما الشرابي) کردە فەرمانبەر بەسەر فارسدا (٢٥٦ك/ ٨٩٦ز)دا، (احمد بن اللیث) و (محمد بن واصل) رێککەوتن شەڕ لەگەڵ والی تازەدا بکەن، توانییان (الحارث) ڕاوبنێن و پاشان بیکوژن و ناوچەی فارس ژێر دەستە بکەن(١٤٥).

دەسەڵاتی (محمد) و (احمد) بەسەر هەرێمەکەدا تا ساڵی (٢٥٨ك/ ٨٧١ز) دەوامی کرد، لەم ماوەیەدا (موسا بن مهران الکردی) کۆمەکی کردن، کەخاوەنی یەکێ لە یەکە ئیدارییە نیمچە سەربەخۆکان بوو، کەبە (الزم) ناسراوە لەفارسدا، هەمان ساڵ (محمد بن واصل) ملکەچی بۆ دەوڵەتی عەبباسی ڕاگەیاندو داهاتوو سەرانەو باجی وڵاتی فارسی تەسلیم بە (محمد بن الحسین الفیاض)(١٤٧) کرد، هەرچی (موسی بن مهران)ی کوردی بوو تا ساڵی (٢٦١ك/ ٨٧٤ز) لەسەر دەسەڵات مایەوە، تا (یعقوب بن الصفار) لەگەڵیدا دەکەوێتە شەڕ، چونکە یارمەتی (ابن واصل) داوەو تێکی دەشکێنێت (١٤٨).

سەرچاوە مێژووییەکان باس لە کەسایەتی یەکی تری کوردی دەکەن بەناوی (علی بن داود رهزاد الکردی) (١٤٩)، (الطبري) بەتەواوی ئاماژە بە ناوەکەی ناکات و تەنیا (علی بن داود) ناوی دەبات، ئەمەش دەبێتە لەکەو ڕەخنەیەك بۆ (الطبري) کە ناوی سەرلەشکرو سەرکردە کوردییەکان بە تەواوی باس ناکات و نازناوی کوردییەتی، یان وەکو مێژوونووسەکانی تر دەقرتێنێت.

وادیارە ئەم (علی)یە قسە لەگەڵ (اسحاق بن کنداج)دا دەکات بەسەر خەڵکی نەینەوادا لەساڵی (٢٢٦ك/ ٨٧٩ز)دا لەوکاتەدا ناکۆکی کەوتە نێوان (اسحاق بن کنداج) و (احمد بن موسی بن بغاء) لەناوچەی (الربیعه)، (اسحاق) زۆر لە (احمد) تورەبوو، وازی لە سوپاکە هێناو خۆی و دەستەکەی ڕوویان لە (بلد) کرد، دیارە پەیوەندی نێوان (اسحاق) و (علی بن داود) چووە قۆناغێکی خراپەوە، کە لەتوانا

بەدەردەبێ (١٥١)، لەبەرئەوە (علی) هەڵیکوتایە سەر کوردەکانی (الیعقوبیە) و تێکی شکاندن و تالانی کردن، بەمەش بەهێزتر بوو، (علی)بەرەو (نیساپور) (١٥٣) ڕای کرد، (حمدان بن حمدون)ی لەگەڵدابوو، بەڵام (اسحاق بن ایبو) داوای پەنابەری لە (عیسی بن الشیخ) کرد، گەورەی (ئامێدی) بوو، لە گروپ و پارانی (علی بن داود) بوو (١٥٤).

بەڵام لەڕاست بوونی کورد لەڕیزەکانی سوپای یاسایی دەوڵەتی عەبباسیدا زانیاری زۆر لە ئارادا نییە، جگە لە دوو دەق نەبێ، یەکەم: بوونی سوپای (بدر الغلام) لای خەلیفە (المعتضد) (٢٧٩-٢٨٩ك/ ٨٩٢-٩٠١ز) (الطبري) ئاماژە بە هەبوونی سوپایەکی زۆری کوردو خەڵکی (الجبل)دا دەکات، لەگەڵ (بدر)دا لەکاتی مەیداندارکردنیدا لەگەڵ خەلیفە (المکتفی)دا (٢٨٩-٢٩٥ك/ ٩٠١-٩٠٧ز) و وەزیر (قاسم بن عبیدالله)(١٥٥)دا.

دەقی دووەم (ابن ابی الحدید) باس دەکات، کاتێ (الموفق) برای خەلیفە (المعتمد) (٢٥٦-٢٧٩ك/ ٨٦٩-٨٩٢ز) گەمارۆی شاری (المختارە) دەدات لەساڵی (٢٦٧ك/ ٨٨٠ز)دا، لەسوپای مەولاکەیدا (ڕاشد بن غلمان) هەبووە لەکوردەکان(١٥٦).

هەرچی (الطبري)یە پشتگیری لەمە ناکات، کە باسی ئەوە دەکات (غلمان بن راشد) لە ڕەگەزی (تورك) و خەزەر(١٥٧) و ڕۆم و دیالمە(١٥٨)و مەغاریبە(٢٥٩)و زنج(١٦٠)و تەبەرییە بووە!

ئەو بزووتنەوانەی کورد لەدژی خەلافەتی عەبباسیدا، بەشداریی بەرهەڵستی یەکانی کردووە:

أ-کوردو خەواریج: پەیوەندی کوردو خەواریج و وڵاتی ئەوان بۆ سەرەتای سەرهەڵدانییان دەگەڕێتەوە، کاتێ خەواریجەکان سوپای پێشەوا عەلی کوڕی ئەبو

تاڵیب (سەلامی خوای لێبێ) بەجێ دێڵن لە ڕووداوی (صیفین) دا (١٦١) لەساڵی (٣٧ك/ ٦٥٨ز)دا سەرلەشکری ئەوان بەناوی (عبدالله بن وهب الراسبی) وتووێژیان لەگەڵدا دەکات: ئێمە لەو وڵاتە ستەمکارە دەربچوێنن بەرەو هەندێ کورەکانی (الجبال)، یان هەندێ لەوشارانە، ئەو بیدعە گومڕایە نکوڵی لێبکەن، ئەوان چیاکانیان بەپەناگەو قەڵایەکی بێ ترس داناوە بۆ پاراستنییان لەهێرشی سوپای ئومەوییەکاندا (١٦٢)، خەواریجەکان ناوچەی (شەهرەزور) و (جەزیرە) دەکەنە مەڵبەندی جوڵەو سەربزێوییەکانیان، لەمەڕ ئەوە کورد لەو ناوچانەدا بەشداری بزووتنەوەی خەواریجەکانیان کردووە، لەوانە:

١-بزووتنەوەی (الولید بن طریف الشاري) (١٧٨-١٧٩ك/ ٧٩٤-٧٩٥ز):

(الطبري) ئاماژە دەکات کە (الولید بن طریف الشاری) لەساڵی (١٧٨ك/ ٧٩٤ز) بەجەزیرەوە دەردەچێ و سەرلەشکرییان دەکات لە (نصیبین)داو (ابراهیم بن خازم بن خزیمە) لەناو دەبات، دوایی بەرەو (ارمینیا) (١٦٣) کەوتە ڕێ، لەناو ڕووداوی (١٧٩ك/ ٧٩٥ز)دا ئاماژە بۆ گەڕانەوەی (طریف) دەکات بەرەو (الجزیرە) و بەهێزبوونی تواناکانی و زۆربوونی پەیڕەوانی، ئەمەش بەڵگەیەکە لەسەر بەشداری دەڤەرەکە لەبزووتنەوەکەدا، چونکە زۆربەی دانیشتوانەکەی کورد بوون، لەبەرئەوە (خەلیفە هارون ڕەشید (١٧٠-١٩٣ك/ ٧٨٦-٨٠٨ز)دا (یزید بن مزید الشیبانی) دەنێرێتە سەریان و دەستە و دائیرەکەی لەناو دەبات و پەرتەوازەیان دەکات (١٦٤).

٢-بزوتنەوەی (جراشة بن شیبان الازردی):(١٦٥)

(الطبري) زانیاری تەواو لەبارەی ئەم بزووتنەوەیە نابەخشێ، تەنیا لەناو ڕووداوەکانی (١٨٠ك/ ٧٩٦ز)دا ئاماژەیان بۆ دەکات کە (جراشة الشیبانی کمشری) حوکمی تێدا دەکات لە جەزیرەداو (مسلم بن بکار) دەیکوژێت (١٦٦).

لێرەدا دەردەکەوێ جەزیرە دەبێتە مەیدانی چالاکییەکانی (جراشە) و بەشداری کردنی لەناو ناوەندەدا.

٣-بزوتنەوەی (ابی عخمورد الشاری) (١٨٤ك/ ٨٠٠ز):

دیسان دەبینین (الطبري) لەراست ئەم بزوتنەوەیە قسەی نەکرووەو زانیاری تەواوی نەبەخشیوە، تەنیا لەناو رووداوەکانی (١٨٤ك/ ٨٠٠ز)دا باسی کردووە و دەڵێ: (ابو عمر الشاری) هەڵگەڕایەوە و سەری هەڵدا، (زهیر القصاب) بەرەو ڕووی بۆوەو لەشارەزوور(١٦٧)دا کوشتی، ئەم سێ بزوتنەوەیە لێرەو لەوێ لەیەکترەوە پاڵپشتی یەکتریی بوون و درێژەیان بەیەکتریی داوە.

٤-بزوتنەوەی (عبدالسلام) له (ئامێد): (١٨٧ك/ ٨٠٢ز):

دەبینرێ (الطبري) تەنیا باسی ئەم بزوتنەوەیەی کردووە و (ابن الاثیر) لەوی وەرگرتووە، پێدەچێ ئەم بزوتنەوەیە خێرا دەرکەوتبێ و تەمەنی کورت بوبێ و ئەندامانی کەم بوبن، (الطبري) دەڵێ: (عبدالسلام) دەرچوو لە (ئامێد) لەساڵی (١٨٧ك/ ٨٠٢ز)دا و حوکمی تێدا گێڕا،دوایی (یحیی بن سعید العقیلی) دەیکوژێت (١٦٨).

٥-بزوتنەوەی (ابي العمود الثعلبي) له (٢٤٨ك/ ٨٦٢ز)دا:

بەپێی گێڕانەوەی (الطبري) (ابا العمـود) لـه سـوڵتەی عەبباسـی یـاخی دەبـێ (٢٤٨ك/ ٨٦٢ز) بۆیـه خەلیفـه (ئـەنوجوی تـورکی) دەنێرێتـه سـەر، بـەپلان و فیلەکانی زەفەری پێ دەبات و له (کفرتوثا)دا دەیکوژێت. (١٦٩)

ناوی ئەم دێیه پێ دەچێ لەکوردستان بوبێ، که دێیـەکی گـەوره بـووەو لەگـەڵ چالاکییەکانی جەزیرەدا باسکراوه و لەنێوان (دارا) و (رأس العين) دابووه (١٧٠).

لێرەدا زۆر ڕای جیاواز لەسەر بنەچەی (مساور) گوتراوه، هەرچی (اليعقوبي)یـه دەڵێ: (بني شيبان)ییه (١٧١)، بەڵام (ابن الاثير) به (مساور البجلی) ناوی دەبـات، (الطبري) بەگەوره پیـاوێکی (البـوازيج)ی دەیناسـێنێ (١٧٣) بـەڵام لێکۆڵـەرێکی کوردی نوێ بەکوردێکی ڕەسەن ناوی دەبات (١٧٤).

(ابن خلكان) جەخت دەکاتەوه، (مساور) له (بنو شيبان)ی عەرەبییه (١٧٥).

(مسـاور) هـەر ڕەگەزنامەیـەکی هـەڵگرتبێ، سەرلەشـکری بزووتنەوەیـەکی خەواریجی فراوان و تەمەن درێـژی کـردووەو، هەرەشـەی گـەوره بۆسـەر دەسـەڵاتی عەبباسی پەیدا دەکات و زیانێکی زەبـەلاح لـەهێزەکانی عەبباسـی دەدات (١٧٦)، زۆربەی پەیڕەوانی کورد بـووه، ئـەم هێـزه ناوچـه کوردنشـینەکان دەکەنـه چـەقی دەرچوون و حەوانەوەیان (١٧٧).

سەیر نییه کاتێ گوتمان ڕووداوەکانی (مساور) زۆرو زەبەنـدو درێژخایـەن بـووه، ئەوەی ئێمه مەبەستمانه باسـی بکـەین ڕۆڵـی کـورده لەناویـدا، (الطبري) لـەناو ڕووداوەکانی (٢٦٠ك/ ٨٧٣ز)دا باسی دەکات.

یەکێ لەپیاوه کوردەکانی (مساور) دەتوانێ لـەکاتی چـوونیدا بـەرەو سـامەڕا، (محمد بن هارون بن المعمر) بکوژێ، کەلەسەرەکەی بۆ (مساور) بباتەوه، (حمـدون) سەربەهۆزی (ربیعـه)بوو، داوای خوێنەکـەی کـرد، خەلیفـەی عەبباسـی (مسـرور

البلخی) بەبەشداری فەرماندەی سەربازی تر ناردەسەر (مساور الشاری) و، ڕێگاو بانەکانی لێگرتن، لەگۆشەیەکدا گەمارۆیدان، تا بەتەواوی کاری خۆی تەواو دەکات (١٧٩)، (الطبري) زانیاری تر نادات، تەنیا لە ڕووداوەکانی ساڵی (٢٦٣ك/ ٨٧٦ز)دا ئاماژە بەم ڕووداوەو مردنی (مساور الشاری) دەکات (١٨٠).

٧-بزوتنەوەی (هارون بن عبدالله الشاری):

ئەم بزووتنەوەیە درێژە پێدەری (مساور الشاری)یە، بەڵام (الطبري) زانیاری تەواومان پێنادات لەراست ئەم بزوتنەوەیەداو تەنیا لەناو ڕووداوەکانی (٢٧٢ك/ ٨٨٥ز)دا ئاماژەی پێ دەکات، کە (هارون الشاری) یارمەتی (حمدان بن حمدون) دەدات بۆچوونە ناو نەینەوا (موسڵ)ەوە، هەواڵ بە خەلیفەی بەغدا نەگەیشت تا هەردووکیان لە (هارون) و (حمدان) بوونە دەسەڵاتداری تەواو بەسەرشاری نەینەوادا (١٨١).

جارەکی تر (الطبري) ئەم ڕووداوە لەناو ڕووداوەکانی ساڵی (٢٨١ك/ ٨٩٤ز)دا باس دەکات، لەسەردەمی خەلیفە (المعتضد) (٢٧٩-٢٨٩ك/ ٨٩٢-٩٠١ز)دا، ئەم هەواڵەی نێوان کوردەکان و عەرەبەکان کە پەیمانییان بەستووە، دڵی خەلیفە نارەحەت دەکات، بۆیە بڕیار دەدات بەرەو نەینەوا دەربچێ، داوا لە (حمدان بن حمدون) بکات ئەم هاوپەیمانییە گومانـاوی و هەتیوە لەکرداردا هەڵوەشێنێتەوە، بەڵام کاتێ پەیڕەوانی (هارون) و (حمدان) لەکوردەکان و عەرەبەکان ئەم دەنگەیان بیستەوە، بڕیارياندا هێزەکانیان ئامادەو یەك بخەن و سوێند بخۆن لەسەریەك خوێن بجەنگن، بەڵام سوپای خەلیفە لە ڕێگادا بەرەو نەینەوا لە (کرخ جدان) زیانەکی زۆر بە ڕیزەکانیان خست و ژمارەیەکی لێکوشتن و، هەندێ لە سوپاکەی لەزێدا(١٨٢) خنکاندن، دوای کۆمەڵێ سەرکەوتن خەلیفە بەسەر سوپاکەدا، نامەی (کرخ جدان)

گەیشت، کەچی خزمەتکارو کاسەلێسەکی خەلیفە بەناوی (الحرمی الخادم) ئاماژەی سەرکەوتن دەداتە خەلیفە، بۆیە خەلیفە بڕیاریدا کاروانەکە دەنگ بدات بۆ تەواوکردنی کاروانەکەی و بەرەو قەڵای (ماردین) بڕۆن (١٨٣)، دوای ئەوەی نەینەوا دەبڕێ، کە بەدەست (حمدان)ەوە دەبێ و ڕادەکات و کوڕەکەی لەشوێنی خۆیدا دادەنێ، خەلیفە هیچ بەرهەڵستییەك لەهێزەکانی قەڵاکەوە نابینێ، بۆیە زۆر بەئاسانی دەستی بەسەردا دەگرێ، سامان و تفاق و کەرەستەکان دەگرێ، پاشان فەرمان بەڕووخاندنی دەکات، دواجار زەفەر بە (حمدان) دەبات و زیندانی دەکات، بەمەش کاروانەکە نەگیرسایەوە، بەڵکو سەری نایە دوو، یەکێ لەپیاوانی (حمدان) بەناوی (شداد) کە سوپایەکی زۆری لەگەڵدا بوو، پێکدادانێکی زۆر لەنێوان سوپای ئەو و خەلیفەدا روویدا، بەڵام خەلیفە توانی سوپای شەداد بشکێنێ و قەڵاکە بڕوخێنێ، کە ئاسایشی ناوچەکەو خەلافەتی خستبووە مەترسییەوە (١٨٤).

لێرەدا بەپێی ئەم دەنگ و دۆیانەی کە بۆمان ئاشکرا دەبێ، ئەم بزووتنەوەیەش لەناوچە کوردنشینەکاندا سەرهەڵدەدات و کورد ڕۆڵی بەرچاوی تێدا دەبینێ و ژمارەیەکی زۆری کورد بەشداری تێدا دەکات، دیسان دەبینین ئەم هاوپەیمانییەی نێوان کوردو عەرەب بۆ لابردنی ئەم ستەم و چەوسانەویە بووە، کە لەلایەن خەلیفەو والیەکانیەوە تووشیان هاتووە.

٨-بزووتنەوەی (بابکی خزمی/ ٢٠١-٢٢٣ك/ ٨١٦-٨٣٧ز):

بزووتنەوەی بابك گەورەترین کاردانەوەی مەوالیەکان بوو لەدژی حوکمی عەرەبی ئیسلامی عەبباسیدا،

(الطبري) ئاماژە، بەچەند ڕووداوێکی بزووتنەوەی (الخزمیە - المحمرە) دەکات، لەنێوان سالانی (٦٦٢ك/ ٧٧٨ز) و (١٨٠ك/ ٧٩٦ز)دا، لە (الجرجان - گورگان)دا،و لەسالی (١٩٢ك/ ٨٠٧ز)دا لەهەرێمی ئازەربێجان دا بەر لە

دەرکەوتنی (بابك الخرمـی)دا، بـەڵام تەمـەنی کـورت بـوو لەگـەڵ سـەرهەڵدانیدا سەرکوت کرا (١٨٦).

بـەڵام بزووتنەوەیـەکی تایبەتـە بـە (بابـك الخرمی)یـەوە، (الطـبري) لـەناو ڕووداوەکانی ساڵی (٢٠١ك/ ٨١٦ز)دا باسی دەکات، تا (بابك) لە (جاویدانیە) وە دەست دەکاتە جولاّن، ئەوانە یارانی (جاویدان بن سهل) دەبـن، سـەرداری (البـذ) و بانگەشە دەکـات، کـە گیـانی (جاویـدان) چـۆتە لەشـیەوە، بۆیـە دەسـتی کـردە خراپەکاری و تێکدان (١٨٧).

(الطبري) ئاماژە دەکات ساڵی (٢٠٤ك/ ٨١٩ز) خەلیفە (مەئمون)ی عەبباسـی (١٩٨ك-٢١٨ك/ ٨١٣-٨٣٣ز) لەژێر سەرلەشـکری (یحیـی بـن معـاذ) لەشـکرێ ڕەوانە دەکات، بەمەبەستی شەڕکردن لەگـەڵ (بابـك)دا، کـەس نـەیتوانی زەفـەری پێببات (١٨٨).

(الطـبري) قسـەکانی لەڕاسـت ئـەم بزووتنەوەیـە درێـژە پـێ دەدات لـەناو ڕووداوەکانی (٢٠٩ك/ ٨٢٤ز)دا باسی دەکات، کە (المـأمون) سـوپایەکی زەبـەلاح ئامادە دەکات، بەسەرلەشکری (صدقة بن علي بن زريق) کە دەیکاتە والی بەسـەر (ئەرمینیا) و (ئازەربێجان) بۆ شەڕکردن لەگەڵ (بابك)دا (١٨٩).

(مـأمون) ئامادەکـاری ئاسایشـی دژی (بابـك) سـازنەدات، بـەڵکو لەسـاڵی (٢١٢ك/ ٨٢٧ز)دا (محمد بن حميدا الطوسي) ڕەوانە دەکاتە سـەر بـۆ شـەڕ لەگـەڵ کردن و بەرەنگاربوونەوەی و لەناوبردنی، توانی لەسەر ئەو ڕێگاپایەی بۆ نەینەوا درێژ بۆتەوە خۆی دابکوتێت، کاتێ (محمد بن حميد الطوسي) لەگەڵ (بابـك)دا بـەرەو ڕوو دەبێتەوە لـە (بهشتادیسـر)دا دەکـوژرێ، ژمارەیـەکی چـاکیش خـەڵکی لەگەڵـدا دەکوژرێن.

مەئمون ساڵی ٢١٤ك/ ٨٢٩ز)دا (عبدالله بن طاهر) ئاگادار دەکاتەوە، کەبۆ (الدینور) دەرچووە، سەرپشکی دەکات لەهەڵبژاردنی نێوان ویلایەتی (خوراسان) و (الجبال) و (ئەرمینیا) و (ئازەربێجان) و شەڕی (بابك)دا، ئەو خوراسان و جەنگی خەواریجەکان هەڵدەبژێرێ بەسەر شەڕکردن لەگەڵ (بابك الخرمی)دا (١٩١).

دەتوانرێ بگوترێ سەرجەم هەوڵەکانی مەئمون شکست خواردو دەبن، بزووتنەوەی (بابك) وردەوردە گەشە دەکات، بۆیە کاتێ کەوتە سەرەمەرگەوە (المعتصم)ی برای لەڕاست مەترسییەکانی (الخرمیە) بۆسەر دەوڵەتی عەبباسی ئاگادار کردەوە، بۆیە پێویستە تا کارەکان گەورە نەبوون و لەدەست دەرنەچوون و نەگەیشتۆتە ولاتانی تر بە دەست و بردی لەناو ببرێت، وەك دەڵێ: (خەرمییەکان داگیر بکە، ئەوانە ئازاو نەبەردن، بەسامان و چەك و سوپای پیادەو سوار ئابلۆقەیان بدە، گەر زۆری پێ چوو، خۆتو یارمەتی دەران و لایەن گرانت بۆ ئەوان ئامادە و دەست بەتاڵ بکە، بیکە بەیەکەم کارو نیازی خۆت، بەمەبەستی پاداشتی خودا)(١٩٢).

هەرکە (مەئمون) مرد لەساڵی (٢١٨ك/ ٨٣٣ز) داو (موعتەصەم) هاتە سەر کورسی خەلافەت، وەك (الطبري) باس دەکات، خەڵکی زۆری (الجبال) لە (هەمەدان) و (اصفهان) و (ماسبذان) و (مهرجان)دا خزانە ناو مەزهەبی (الخزمیە)وە، لە (همدان) کۆبونەوەو خۆیان بۆ سەربازیی ئامادە کرد، (المعتصم) سوپای بۆ گردان، دوا سوپای (المعتصم) بەسەرکردایەتی (اسحاق بن ابراهیم) توانی شکستەکی گەورە بەسەر ئەوان بێنێ، بەپێی گێڕانەوەی (الطبري) قوربانیەکان دەگەنە (٦٠) هەزار کەس، گەر ئەم ڕێژەیە لەگەڵ جەنگەکانی هاوچەرخ بەراورد بکەین گەلێ زۆر بووە، پاشماوەکەش لەمەیدانی جەنگەوە بۆ ولاتی (ڕۆم) ڕادەکەن) (١٩٣).

دیارە کە خەلیفە (المعتصم) مەسەلەی (الخرمیە) مەترسی گەورەی بۆ پەیدا کردووە، بۆیە ویستی (پایتەختی) لە (بغداد) بۆ (سامراء) بگوازێتەوە، تا لێیانەوە نزیك بێ، لەنزیکەوە چاودێری هەڵس و کەوتیان بکات، بەپێی راسپاردەی خەلیفە (المأمون) بەر لەمردنی بڕوات (١٩٤)، بەتایبەتی پاش ئەوەی خەڵکی (الجبال) دەخزێنە ناو ڕیزەکانی بزووتنەوەکەیەوە.

لەبەرئەوە خەلیفە (المعتصم) لەساڵی (٢٢٠ك/ ٨٣٥ز) هەڵسا بە ناردنی (ابا سعید محمد بن یوسف) بەرەو (ئەردەبیل)و دەسەڵاتی پێدا ئەو قەڵایانە دروست بکاتەوە، کە (بابك) لەمیان (زنجان) و (ئەردەبی)دا خاپوورییان دەکات، پیاوانی ئازاو بەتوانا دادەنێ لەسەر ڕێگادا بۆ پاراستنی ڕێگا لەوکەسانەی تفاق و ئامراز بۆ ئەردەبیل دێنن، دەبینرێ (بابك) سریەیەك بۆشەڕکردن لەگەڵ (ابا سعید)دا ڕەوانە دەکات، بەڵام (ابا سعید) خەڵکی ناوچەکە کۆدەکاتەوەو هێرش دەکەنە سەر سریەی (بابك) بەشێك دەکوژن و بەشێك بەدیل دەگرن و بەشێك ڕاوەدوو دەنێن، ئەمە یەکەم تێکشکان دەبێ بەردەستەی بابك دەکەوێت (١٩٥).

(الطبري) لەگێڕانەوەیەکیدا ئاماژە بەبوونی کەسێك دەکات، بەناوی (ابن البعیث) قەڵایەکی قایی دەبێ بەناوی (شاهی)و قەڵایەکی تری دەبێ بەناوی (تەبرێز)، ئەم کابرایە لەگەڵ (بابك)دا هاوپەیمانی دەبێ، کەپەیمانی پێدابوو لەکاتی ڕۆیشتنی بەوڵاتی ئەودا یارمەتی دەدات.

بابك بەپێی بەڵێننامەی (ابن البعیث) سریەیەکی سەربازی بەسەرکردایەتی (عصمة الکردي) ڕەوانە کرد، بەڵام (ابن البعیث) ناپاکی کرد، ترسی لە (المعتصم) پاشگەزی کردەوە، چووە پێش کە (عصمە الکردی) بداتە دەستەوە، گروپێکی لەدەست و دائیرەی (بابك) کوشت، کاتێ (عصمت) تەسلیم کرا، بەناچاری لەبەردەم خەلیفەدا هەموو نەخشەیەکی لەبارەی وڵاتی (بابك)ەوە باس کرد، دواتر شوێنە

عاسێ و قایمەکانیان و قەڵاکانیان و سوپایان و هەموو زانیاریـەکی تـری پەیوەسـت بە بزووتنەوەی (الخرمیە) هەڵڕشت، پاشان خەلیفە خستییە زیندانـەوە، تـا ڕۆژانـی (الواثق) (٢٢٧-٢٣٢ك/ ٨٤١-٨٤٦ز) مایەوە (١٩٦).

بەڵام لەڕاست (بابك الخرمی)دا (المعتصم) سەرکردەیەکی تورکی بەناوی (افشین) ڕەوانـە کـردە سـەر، بـەهۆی زۆری لەشـکر و تـاکتیکی سـەربازی و دوای گـرتنی سەرکردایەتی یان توانی شکست بە لەشکری (بابـك) بـینێ، کەلەشـاری ((البـذ)دا خۆی دەنواند (١٩٨).

(بابك) توانی لەدەستی (ئەفشین) خۆی قوتار بکات(١٩٩)، پەنا بۆ (ئەرمینیا) ببات، بەڵام (ئەفشین) توانی دووبارە یەخسیری بکاتـەوە، لـە (سـهل بـن سـنباط) یاریدە وەربگرێت، چونکە (بابـك) لای ئـەو داڵـدە دەدرێ و دەشـاردرێتەوە، بـەڵام (سهل) رادەستی (ئەفشین)ی دەکاتەوە، پاشـان ئـەویش لەگـەڵ (عبـدالله)ی بـرای ڕەوانەی لای خەلیفە (المعتصم)ی کـردن و لەسـاڵی (٢٢٣ك/ ٨٣٧ز) هـەردووکیان دەکوژێت (٢٠٠).

بەکوشـتنی (بابـك) موعتەصـەم و دەوڵـەتی عەبباسـی خـۆی لەدەسـت ئـەم مەترسییە گەورەیە ڕزگار کرد، چونکە بزووتنەوەیـەکی فـراوان و درێژخایـەن بـوو، دەستیان بەسەر ناوچەیەکی زۆردا گرتبوو لەناوچەکەدا بەهۆی زۆری پەیڕەوانیەوە.

ب-کوردو شۆڕشی قولەکان (الزنج) (٢٥٥-٢٧٠ك/ ٨٦٩-٨٨٣ز):

پەیوەندی کورد بەشۆڕشی زنجەکانەوە بـۆ سـەرەتای دەرکـەوتنیان دەگەڕێتـەوە، لەکاتێدا (محمد عبیدالله بن اذار مرد الکردی) نامە بۆ (علی بن محمد* فەرماندەی (زنجەکان - قولەکان) دەنێری و بەناوی (بەهبـوذ) بەگوندی (رزنـین)دا، کـە سـەربە گوندی (الری) تەماعی دەداتێ دڵی بداتێ لەدژی (یعقوب بن الصفار) هاوپـەیمانی

لەگەڵدا ببەستێ، (محمد) چەند جاران نامەی بۆ دەنێرێ، تێیگەیاند ئەو کوڕی (ئەهواز-خوزستان)ی تەسلیم دەکرێ، (الصفار) تا کاروبارەکانی بۆ هەموار دەبن وەڵامی ناداتەوە، دوایی وەڵامی دەداتەوە کە (علی بن ابان المهبلی) کە یەکێکە لەسەرکردە مەزنەکانی زنج دەکرێتە والی و (محمد بن عبدالله) دەبێتە جێگری ئەو (٢٠١).

(علی بن ابان) براکەی بەناوی (الخلیل بن ابان) بەسوپایەکی گەورەوە ڕەوانە دەکات، بە (ئازاد مەرد)ی کوڕی سوپایەکی تری کۆمەك دەکات و سەرکردایەتی بە (أبی داود الصعلوك) دەسپێرێت، هەموویان بەرەو (سوس-شوش) دەڕۆن تا لەوێدا شەڕ لەگەڵ سوپای عەبباسی بکەن، سەرلەشکری سوپای عەبباسی لەوێ (احمد بن لیثویة) دەبێ، کە (مسرور البخلی) بەسوپایەکی گەورە بۆ ئەوێ دەنێرێت، (خلیل) و (ابو داود) ناتوانن بگەنە سوس ڕێگایان لێدەگرن و شکستەکی خەستیان پێدێنن، (احمد) بەرەو (جندیسابور) (٢٠٣) دەڕواتو بارگەی لەوێ دەکاتەوەو (علی بن ابان) لە (ئەهواز)ەوە دەڕوات و داوای یارمەتی لە (ئازاد مرد الکردي) دەکات، ئەویش کوردو خەڵکی ڕەش و ڕووت کۆدەکاتەوە دەڕۆن تا دەگەنە سەربازگەی (مکرم) (٢٠٤).

(ابن اذار مرد الکردي) دەڕوات تا دەگاتە (علی بن ابان) کەس لەگەڵ خۆیدا نابات، پێکەوە ئاخاوتن دەکەن، پاشان (ابن ازار مرد) بەرەو لەشکرگاکەی دەڕوات، (القاسم بن علی) سەرکردەیەکی کورد بەناوی (حازم الکردی) بەرەو (علی بن ابان) ڕەوانە دەکات، تێیان دەگەیێنێ (ابن ازار مرد) لەگوێڕایەڵی تەواو دایە (٢٠٥).

پاشان زۆر نابا (ابن ازار مرد) لەسەربازگەکەی (رامهر مز)دا ڕوودەکاتە (تستر- تشتر) (ابن ازار مرد الکردی) داوا لە (علی بن ابان) دەکات بۆ سەرکردەی

زنجەکان لەسەر مینبەرەکانی (تستر) وتار بدات، (علی بن ابان) پیاوێکی بەناوی (بهبوذ بن عبدالوهاب) نارد بەمەبەستی ئامادەبوون بۆ وتاری هەینی و هێنانی هەواڵی دروست و دوویات کردنەوەی نیازپاکی (ابن ازار مرد)، بەڵام ئەو وتاری لەبەرژەوەندی (خەلیفە معتمد) و (الصفار)دا دا، (بهبوذ) هەواڵەکەی بۆ (علی بن ابان) بردەو، لەبەرئەوە لەشکرێکی ئامادەکردو، بەرەو ئەهواز ڕێگای گرتەبەر، سەربازگەی (مکرم)ی لەڕێگادا بەتاڵان برد، کاتێ (احمد بن لیثویة) بەهاتنی زنجەکانی زانی چووە (تستر) و زیانێکی گەورەی بە (ابن ازار مرد) و پەیڕەوانی گەیاند، بەڵام (ابن ازار مرد) لەدەستیان ڕایکرد و قورتاری بوو، هەرچی (ابو داود الصعلوك) بوو یەخسیری دەستیان بوو، ڕاپێچی دەسەڵاتی عەبباسی کردو ڕەوانەی خەلیفە ((المعتمد)کرا (٢٠٦).

(علی ابن ابان) ئەوکارەی (ابن ازار مرد الکردی) بەسەری هێنا لەیادی نەکرد لەبەرئەوە (علی بن محمد) ڕقی لێداگرت، (ابن ازار الکردی) هەستی بەوە دەکرد، ویستی خۆی دەرباز بکات، بۆیە نامەی بۆ (ابن الخبیث) نووسی، کە فەرماندەی (زنجی ئەنکلای) بوو، باوکی کە سەرۆکی زنجەکان بوو ئاگادار بکاتەوە، تا هەردوولایان یەکتری بگرن و (رامهرز)ی بکاتە دیاری، ئەمەش زیاتر ئاشنای کرد، کە ئەو دەیەوێ زیان لە (ابن داود) بدات، ئەو مەسەلەی،کە دانی سەرانەدەکاتە پاساو بۆئەوە، سەرکردەی زنجەکانیش ڕێگای ئەوەی پێدا (٢٠٧).

(بن ازار مرد) لەلایەن (علی) نامەی بۆ نووسراوەو داوای دارایی لێکرد، ئەویش ڕێگریی کرد، بۆیە (علی) بە لەشکرێکی زۆرەوە چووە سەری و لە (راهرمرز) تووشی هات، لەوکاتەدا (ابن ازار مرد) لەوێ دادەنیشتن، ئەوەبوو ڕایکرد، (علی) چووە ناو (رامهرمزە)وە، (ابن ازار مرد) لەشوێنی خۆی لە (اربق) و (بیلم)دا خۆی قایم کرد، (ابن ازار مرد) ناچار بوو نامە بۆ سەرکردەی (زنجەکان)

بنووسیّ، مەرجەکانی ئەوانی واژو کرد، (ابن ازار مرد) لەڕێگای (علی بن ابان)ەوە (٢٠٠,٠٠٠) درهەمی بۆ سەرلەشکری زنج (قولەکان) نارد، ئەویش دەستی لەناڕەحەت کردنی هەڵگرت (٢٠٨).

(الطبري) ئاماژە دەکات بۆ گێڕانەوەی تر لەڕاست ڕووداوێکدا کە لەنێوان کوردانی (داربان) و زنجەکاندا دەقەومێت، دەڵێ: هۆی هەڵگیرسانی ئەو ڕووداوە (ابن ئازار مرد) بوو، کە (ازار مرد) نامەیێ بۆ (علی بن ابان) دەنووسێ، داوای ئەوەی لێ دەکات سامانی بۆ ڕەوانە بکات، وەك باسمان کرد، ئەویش دەست لەئازاردانی هەڵدەگرێ، (ابن ازار) داوای کۆمەکی لە (علی بن ابان) دەکات بۆسەر کۆمەڵێ لە کوردانی (داربان) بۆ شەڕکردن لەگەڵیانداو تالانکردنیان و دابەش کردنی دەسکەوتەکە لەنێوانیاندا.

(علی) نامە بۆ سەرۆکی زنجەکان دەنێرێ بۆ ئەنجامدانی ئەو کردارە ڕێگاپیان پێبدات، سەرۆکی زنجەکان ڕێگایدا، بەومەرجەی خۆی نەڕوات و سوپا ڕەوانە نەکات، تا بەڵگەنامە و بارمتەو سوێندیان لەنێواندا نەبێت.

(ابن ازار مرد) لە سەر پەیمان و سوێند خواردنەکە ڕێکەوت و بارمتەی پێدان، (علی بن ابان) سووربوو لەسەر تالان، هانیدا سوپا بنێرێ، ڕۆیشتن تا گەیشتنە جێگای مەبەست، خەڵکی (داربان) چووە پێشیان، جەنگ هەڵگیرسا، سەرەتا شەڕەکە بەقازانجی زنجەکان تەواوبوو، بەڵام یارانی (ابن ازار مرد) بوونە هۆی شکست پێ خواردنیان، چونکە پاڵیان دایە کوردانی شاری (داربان) و توانیان شکستێکی گەورە بەزنجەکان بگەیەنن.

هەموو سوپاکە کەل و پاچ بوو، بەخەستی دۆڕانو، ئەوانەی ڕاشیان کرد بەسەرکەمین و بۆسەدا کەوتن کە، پەیڕەوانی (ابن ازار مرد) بۆی نابوونەوە، (٢٠٩).

بۆیه دەبینین (علی بن ابان) نامەی بۆ سەرکردەی زنجەکان نارد، هەواڵی شکست خواردنی زنجەکانی بەدەستی (ابن ازار مرد)ی کوردی بۆ نارد، ئەویش نامەیەکی هەڕەشە ئامێزی بۆ ناردو پێی دەڵێ: (سەرەتا پێم گوتبوی پاڵ نەدەیە لای (محمد ابن عبدالله) تا بەڵگە نامەکەت لەسەر بارمتەبێ، بەڵام فەرمانی منت پشت گوێ خست و شوێن هەواو هەوەسی خۆت کەوتی، ئەمە بووە هۆی لەدەستدانی خۆت و لەشکرەکەت) (٢١٠).

سەرۆکی زنجەکان هەڕەشەی له (ابن ازار مرد) کرد، که ئەو لەسزای ئەو تاوانەی دەرحەق بەئەو کردوویەتی دەربازی نابێ، (ابن ازار مرد) ترسا، بۆیه بەلالآنەوە لێی پاڕایەوەو پەیمانی دایه، هەرچی تالآن و مەڕو مالآتی گرتوویانە ڕادەستی ئەوانی دەکەن، بانگێشەی کرد ئەو شەڕی کوردی (داربان)ی کردووە، بەڵام سەرۆکی زنجەکان بەقسەکانی ئەو بڕوای نەکرد، بۆیه ناچار بوو بەبڕە پارەیەك (بهبوذ)و (محمد) قایل بکات که ببنه ناوبژیی و ناوەندێك له نێوانیاندا) (٢١١).

ئەو دوانه توانیان بەسەرکەوتویی ڕۆڵەکە بگێڕن، (سەرۆکی زنجەکان) و (علی ابن ابان)یان ڕازی کرد، دوای ئەوەی هێرشی (رامهرمز) کرا، لەبەرامبەر ئەواندا لەسەر مینبەری مزگەوتەکاندا وتار بۆئەوان بدرێ، کەلەژێر دەسەلآتی (ابن ازار مرد) دانە، ئەویش بەهەموو داخوازییەکانی خاوەنی زنجەکان ڕازی دەبێ، فەرمان دەکات لەسەر مینبەرەکات دوعا بۆ ئەو بکرێت) (٢١٢).

(الموفق) لە (٢٦٧ك/ ٨٨٠ز)دا کاربەدەستی خۆی ڕەوانەی کورەی ئەهواز دەکات، تا ڕەواج بدات بەناردنی دارایی بۆئەو، بەمەبەستی زەمینە خۆشکردن بۆ پاکژکردنەوەی لەدەستی زنجەکان، (موفق) هەڵسا(احمد بن ابی اصبع)ی نارده لای (ابن ازار مرد)، که بەزمانی ئەو پێی بڵێ: ئەو لەیارمەتیدانی زنجەکان چاوی لێ پۆشیوە، بەومەرجەی ڕازی بوو) (٢١٣).

ج-(كوردو قەرامطەكان):

ژمارەیەك كوردەكان چوونە ڕیزی (قرامطة)كانەوە، لەوانەش (جعفر بن حميد الكردی) ئەمەش لەنووسراوی (الطبري)دا بۆمان دەردەكەوێ، كەلە دەقی نامەكەی (صاحب الشامه ابن زكرويه) دا (٢١٤) هاتووە بۆ (جعفر بن حميد الكردی) ئەو دەبێتە بانگخوازو سەركردەیەكی (القرمطي) و خاوەن پۆست لەسەرشاری (الحمص)دا، ئەو نووسیویەتی: هەواڵی دوژمنانی خوامان و كافرەكانمان پێ گەیشتووە بەر لە تۆڵەدا، چییان یان لەولاتی تۆدا كردووە، هەرچی ستەم و گەندەڵی و خراپەكارییەكان لە زەویدا ئەنجامداوە، ئەوەمان بەلاوە زۆر گەورەبوو، ویستمان سوپا بنێرینە لای ئەو، تا خودا تۆڵەی ستەمكارانیان لێبكاتەوە)(٢١٥).

پێدەچێ ئەو سەركردەو میرێكی كوردەكان بوو بێ لەناوچەی جەزیرەدا، بەهۆزەكەیەوە پەیوەندی بە بزووتنەوەی (القرامطة)ەوە دەكات، لەنامەكەدا هاتووە: (پێویستەدڵی خۆت و دۆستانی ئێمە، كە لەگەڵ تۆدانە توندو تۆڵ بكەیت) .(٢١٦)

بەلام لەڕاست ئەو كوردانەی نەیاری (القرامطة)كان بوون، خزمەتی سوپای عەبباسییان كردووە، سەرچاوەكان باس لە كەسایەتییەكی كوردی دەكەن بەناوی (الان بن كشمرد الكردی) كە بەشداری لە شەڕێكدا دەكات لە (٢٩٤ك/ ٩٠٦ز)دا كە لەنێوان دەوڵەتی عەبباسی و قەرامیتەدا ڕوودەدات، (خەلافەت) بۆ ڕاوەدوونانی (زكرويه بن مهرويه)ی دەنێرێ، تا ڕێگایان لێ بگرێ و نەچنە سەر ڕێگای كاروانی حاجیان، كۆمەڵێ سوار لەگەڵ خۆیدا دەبات، بەلام (زكرويه) دەتوانێ بچێتە سەر ڕێگای حاجیان و قافڵەكە تالان بكات، ئەوانیش ئاگاداریان كردەوە لەو كارەساتەی بەدەستی (القرمطة) تووشیان دەبێت، بەلام (علان) زانی بەو سوپا كەمە ناتوانێ

بەرەنگاری ئەوان بێتەوە، بۆیە گوتی: (پیاوانی سوڵتان بەکوشتن نادەم) لەبەرئەوە (علان) گەڕایەوەو دەستوری دایە یاریدەدەرانی ئەوانیش بگەڕێنەوە) (٢١٧).

(الطبري) ئاماژە ناکات، کە (علان بن کشمرد) سەرکردەیەکی کورد بووە، بەڵام لێرەدا ڕووداوێکی تر هەیە ئەوە دەسەلمێنێ کە یەکێ لە خزمەتکارانی (عثمان العنزی) والی ڕێگای(خوراسان) دەکوژێ، پاشان هەندەی پێناچێ زەفەر بەبکوژە کوردەکە دەبات و بەئاسانی لێی دەدات تا دەمرێت) (٢١٨). بەوپێیە (علان) سەرکردەیەکی کورد بووە.

نابێ ئەوەمان لەیاد بچێ، کە لێرەدا (احمد محمد بن کشمرد)ش هەیە کاربەدەستی خەلیفە (المکتفی ت ٢٨٥ك/ ٢٩٥ك-٨٩٨/ ٩٠٧ز) لەگێڕانەوەیەکی لەناو ڕووداوەکانی (٢٩١ك/ ٩٠٣ز)دا باسی دەکات، لەگەڵ هێرشی توندی (القرامطة) بۆسەر شاری (کوفە)دا، ئەوەی تێبینی دەکرێ خەلیفە (المکتفی) سوپاکەی ڕەوانەی سەر (حسین بن زکرویە) دەکات لەساڵی (٢٩٠ك/ ٩٠٢)دا، بەڵام (زکرویە) دەتوانێ ڕابکات و بڕواتە شاری (الدالیە)وە، بەڵام پیاوێ بەناوی (ابن خبزە) کە جێنشینی (احمد بن محمد کشمرد) دەبێ دەتوانێ ئاشکرایان بکات و دەستگیریان بکات، لەماوەیەکی زۆردا بۆ (احمد بن محمد بن کشمرد)یان ڕەوانە دەکات، (ابن کشمرد) و (ابو حمزە) ڕادەستی (المکتفی)(٢٢٠) دەکەن، کە ئەوکاتە لە (الرقە)(٢٢١دا دانیشتووە.

کەواتە لێرەدا ئەوە دەردەکەوێ کورد چەندە ئازاو بوێر بووە، هەر چەندە ڕۆڵی گرنگ و ئەدگاری هەبووە لەبەرەنگار بوونەوەی بزوتنەوەی نەیاران و پاراستنی ئاسایشی خەلافەتی عەبباسیدا، لەگەڵ خۆشەویستی زۆریان بۆ دەوڵەتی ئیسلامی.

پەراوێزەکان:

١-مقدمة تأريخ الامم والملوك، ج١، ك٩

٢-عفت محمد الشرقاوي: ادب التأريخ عند العرب، دار العودة، بيروت، د. ت، ل.٢٦٢

٣-عبدالعزيز الدوري: بحث في نشأة علم التاريخ عند العرب، بيروت، ١٩٦٠ز، ل.٥٥

٤-طه باقر عبدالعزيز حميد: طرق البحث العلمي في التأريخ والاثار، بغداد، ١٩٨٠م، ص٣٩

٥-محسن محمد حسين وعبدالرحمان حسن العزاوي، منهج البحث التأريخي، بغداد، ١٩٩٢م، ص٨٦

٦-هەمان سەرچاوە، ل٨٦

٧-تأريخ الامم والملوك.

٨-السيوطي، تأريخ الخلفاء، ل ٣٧٤-٣٧٩

٩-هەمان سەرچاوە، ل٤١٧-٤٢١

١٠-(عضد الدولة): ابو الشجاع فنا جنسرو) خاوەنی عێراقە، کوڕی (سلطان)ە، پایەی دەوڵەتە، ناوی (حسن بن بويه الديمی)یە، دوای مامی (عماد الدولە) (ت٣٧٢ك، ٩٨٢ز) فارس دەخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە.

(سبط ابن الجوزي، مرات الزمان، ص٢٢١، (ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ج٤، ص١٤٣) (ابن خلدون، العبر، ٣٢٠، ل٤٣٢).

١١-تأريخ الامم والملوك، ج١، ص.٢٦

١٢-محسين محمد حسين، عبدالرحمان حسين العزاوي، سەرچاوەی ڕابردوو، ل.٨٧

١٣-ابن النديم، الفهرست، ص١١٣-١١٧

١٤-الذهبي، تذكرة الحفاز، ج١، ص٣٤٣

١٥-تأريخ الامم والملوك، المقدمة، حج١، ص.٢٤

١٦-عفت محمد الشرقاوي، سەرچاوە رابردوو، ل.٢٦٣

١٧- هەمان سەرچاوەي رابردوو، ل.٢٦٣

١٨-تأريخ الامم والملوك، المقدمة، ج١، ل٢٥- ١٩، هەمان سەرچاوە، ج١، ل.٨٠٧

٢٠-طه باقر عبدالعزيز حميد، سەرچاوەی رابردوو، ل.٣٥

٢١-مارجليوت، دراسات عن المؤرخين العرب، ل.١٢٥

٢٢-طه باقر وعبدالعزيز حميد، هەمان سەرچاوەي رابردوو، ل.٣٥

٢٣-تەفسيری (الطبري) باشترين تەفسيرە بۆ فـەرموودەكان، زۆر زانـای گـەورە گـەواهی ئـەو ڕاستييە دەدەن، (الطبري) زۆر گرنگـی بـە هێنانـەوەی بۆچـوونی سـەحابەو تەفسـيری تابيعەكان دەدات، لەگـەڵ هەڵبـژاردنی لەپێشـتر دانـان (الترجيح)دا و گرنگيـدان بـە (الأعـراب) بەڵام زۆرجار گوێ بە (سەنەد)ەكان نادات، زۆرجـار بـاس لـە ناڕاسـتيەكە دەكات، بڕوانە (عبدالمنعم النمر، الطبري، مجلة العربي الكويت، ١٩٦٩م، ل٢٩١، (احمد الشرباصـي، قصـة التفسـير، الـبيروت، ١٩٧٨م، ل٥٤-٥٧) (د. خليـل ابـراهيم السامرائي، دراسات في تـأريخ الفكـر العربي، مديريـة دار الكتب للطباعـة والنشر، جامعة الموصل، د.ت، ص.١١٨

٢٤-عفت محمد الشرقاوي، سەرچاوەی رابردوو ل.٢٦٩

٢٥-(الانبياو، ٦٨).

٢٦-الطبري، سەرچاوەی رابردوو ج٢، ل.٣٩

٢٨-سەرچاوەی رابردوو، ج٢، ل١٧٦-.١٧٨

٢٩-هەمان سەرچاوە، ج٢، ل١٧٨-١٨٠-.١٨١

٣٠-(بهرسير): بەشێكە لەناوچەكانی بەغداد و نزيك (المدائن) پێيدەوترێ (بهرسـير الرومقـان) ياقوت الحموي، معجم البلدان، مج١-٢، ص.٢٠٥

٣١-(حلوان): كۆتايی ئەو سنوورەيە بەدوای چـياكانی بەغـداد دادێ، (عمـران بـن الحـاف بـن قضاعة) دروستی دەكەن، بەوناوە ناوی دەبات.

(ياقوت، هەمان سەرچاوە، مج٣، ل١٧٣، بڕوانە ابو الفداء: تقويم البلدان، ل.٣٥٦

٣٢-(النهروان): كورەيەكی فراوانە، لەنێوان (بغداد)و (الواسط)دا، بەشی خۆرهەڵاتی، سـنووری سەرووی بە بەغدادەوە دەبەسترێتەوە، جەنگی ميری بڕواداران عەلی كـوڕی ئـەبو تاڵيـب (سەلامی خوای لیَ بێت) لەگەڵ خەوارجەكاندا لەوێ دەبێت.

(ياقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج٨، ل.٤١٨

٣٣-(جەلەولا): ئاوەدانيەكە لەڕێگای خوراسان، نێوان ئەو و (خانـەقين) (٧) فەرسـەخە، واتـە: (٤٢)كم، لەو شوێنەدا جەنگی فارسەكان و موسـڵمانان لـە (١٦ك، ٦٣٧ز)دا قـەوما، موسڵمانان رەوای كردن، بۆيە ناونرا (جلولاء).

یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج٣، ص٧١، (البلاذري، فتوح، البلدان، ق٣، ص٣٦٨).

٣٤-الطبري، تأريخ الامم والملوك، ج٤، ل١٣-٢٤

٣٥-وتراوە پێغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) ئەو پیاوە دەنێرێ بۆ کوشتنی (الاسود العنسي) (ابن عبدالبر، ابو عمر يوسف بن عبدالله، الاستيعاب، تحقيق: محمد علي البجادي، القهرة، د.ت، ج١، ل١٣٩، (الطبري، تأريخ الامم والملوك، ج٤، ل٢٧-٣٤.

٣٦-خليفة بن خياط، تأريخ خليفة بن خياط، ل.١٦٩

٣٧-الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ل٣٤.

(ابن الاثير، الكامل في التأريخ، ج٢، ل٣٦٣

٣٨-محمد بن امين زكي بك، خلاصة تأريخ الكرد وكردستان، ص١٢٣

٣٩-الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ل٣٤-٣٥.

٤٠-(ماسبذان) شارێکی جوانە، لەبیابان لەنێوان چیای دارستانیدا، کۆتری زۆرە، لەوێوە بۆ (الرذ) چەند فەرسەخێکە گۆڕی (المهدي العباسي) (ت ١٦٩-٨٧٥ز) لەوێیە، یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج٧-٨، ل١٩٦

٤١-(المدائن): شارۆچکەیەکی ناودارە، نێوان ئەو و بەغداد [٦] فەرسەخە (٣٦کم) بە (طیسفون) و (سلمان باك) ناسراوە، لەنزیك (الایوان) گۆڕی (سەلمانی فارسی) (خوا لێی رازی بێت) لەوێیە، مەزارگای تا ئیمڕۆ لەوێیە، یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج٧، ل٢٢٢، ابو الفداء، تقويم، ل.٣٥٣

٤٢-(سیروان): شوێنی کورەی (ماسبذان)ە، دەکەوێتە نێوان کوت و (فم النیل) لەعێراقدا، (یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج٥، ل١٠٣. (الیعقوبی، البلدان، ص٣٨-٣٩) ابن خرداڑبە، المسالك والممالك، ص٣٢.

(کوفە) ڕێگایەکی ناسراوە لەخاکی بابلدا لەعێراقە، بەهەرێمی سێیەم ناسراوە، لەڕۆژی عومەری کوڕی خەتتابدا (ڕەزای خوای لێبێت) بەسڕە بۆتە شار دوای دوو ساڵ (١٩ك، ٦٤٠ز)، یان (١٨هـ، ٦٣٩م) (یاقوت) سەرچاوەی رابردوو، مج٧، ص١٦٠، (البلاذري، فتوح، ق٤، ص.٣٨٧

٤٣-(الطبري) سەرچاوەی پێشوو، مج٤، ل.٥٣

٤٤-عیاض بن غنم بن زهير بن ابي شداد بن ربيعة بن هلال : لەپێش حودەیبە موسڵمان دەبێ لەخەلافەتی عومەری خەتتابدا دەبێتە والی، لە (٢٠ك، ٦٤٠ز) لەشام دەمرێت. (ابن الاثير، اسد الغابه، ج١، ل٨٨٥).

٤٥-الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ل٥٣

٤٦-اليعقوبي: تأريخ اليعقوبي، ج٢، ل١٥٠، ابن الاثير، سەرچاوەی رابردوو، ج٢، ل.٥٣٣

٤٧-تأريخ الامم والملوك، ج٤، ل.٥١

٤٨-(نصيبين): شارێکی ئاوەدانە لەجەزیرەدا، لەسەر رێگای کاروانەکانە لە نەینەواوە بەرەو شام، نێوان ئەوێ و شنگال (سنجار) [٩] فەرسەخە، یان نزیکەی [٥٤] کم.

یاقوت الحموی، سەرچاوەی رابردوو، مج٨، ل.٣٩٠

٤٩-(الرها): شارێکە لەجەزیرە لەنێوان شام و نەینەوادا دایە، [٣٦] کم نێوانیانە واتە (٣٦کم) یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ل.٤٥٠

٥-الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ل٥٥-٥٦.

٥١-دارا: شارێکە لە (لحف جبل) نێوان (نصيبين) و (ماردين)ە، بەشێکە لەوڵاتی جەزیرە، (یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج٣-٤، ل٢٧٣، ابو الفداء، تقويم، ل.٣٨٠

٥٢-(حمص): شارێکی سەرەتاییە، بنکەیەکی شامە، باخچە و دارستانی هەیە، لەڕووباری (العاصی) ئاو دەدرێت، (ابو الفداء، تقويم، ص٣٦١).

٥٣-الطبري، سەرچاوەی ڕابردوو، ج٥، ل.٥٤

٥٤-هەمان سەرچاوە، ج٤، ل٥٤ ول ٥٥.

٥٥-مهرجان قذف. ابن فقيه الهمداني یەکێکە لەولاتانی (البهلوين)ی داناوە، کە بریتییە لە (همذان، ماسبذان، مهرجانقذف) مختصر (تتاب) البلدان، ص١٣٩، (د: حکيم احمد خوشناو، الوكرد وبلادهم عند البلدانيين والرحالە المسلمين، ٢٣٢-٦٢٦هـ، ٨٤٦-١٢٢٩م) دار الزمان، دمشق، ٢٠٠٩م، سەیری (البلاذري) سەرچاوەی رابردوو بکە، (ق٤، ص٤٣٠).

٥٦-الطبري/ سەرچاوەی رابردوو، ل.٧٢

٥٧-هەمان سەرچاوە، ج٤، ص.٧٦

٥٨-هەمان سەرچاوە، ج٤، ص.٧٦

٥٩-(رامهرمز): (کورێکی) ئەهوازە لە خوراسان، هەیە پێیوایە سەلمانی فارسی (ڕەزای خوای لێ بێت) خەڵکی ئەوێیە، لەنێوان بازاڕی ئەهواز و ئەوێدا [١٩] فەرسەخ هەیە (١١٤)کم، سەیری ابو الفداء، سەرچاوەی رابردوو، ل٣١٩، بکە.

٦٠-یەزگورد کوڕی هۆشیار، دوو پادشای فارسە، (ابن خلکان، وفیات الاعیان، ج١، ص٤٠٥، بۆ زیاتر بڕوانە (الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ص٨٣) البلاذري، ق٤، ص٤٤٠، سەرچاوەی رابردوو.

٦١-هەمان سەرچاوە، ج٤، ل٨٤-٨٦.

٦٢-تستر (تشتر): گەورەترین شارە لە خوراسان (ئەهواز)ە (شوشتر) بەعەرەبی کراوە.

شاعیر دەڵێ: (ریح الصباء اذا مررت بتستر والطیب خصیها بالف سلام).

یاقوت (سەرچاوەی رابردوو، ج٢، ل٤٤١).

٦٣-نەهاوەند: شارێکی مەزنە لەلایەن (همدان) نێوانیان [١٤] فەرسەخە [٨٤] کم، کۆنترین شارە لە (الجبل) وتراوە (نوح) (علیه السلام) دروستی کردووە، یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، ج٨، ل٤٠٩، (ابو الفداء، سەرچاوەی رابردوو، ل٤١٦، (البلاذري) سەرچاوەی رابردوو، ق٤، ل.٤٢٤

٦٤-الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ص.١٢٢

٦٥-(قرماسین-کرمانشتە) ئێستا (باختەران)ە، یاقوت پێی وایە لە (کرمان شاهان)ی عەرەبییەوە هاتووە، وڵاتێکی ناسراوە، [٣٠] فەرسەخ (١٨٠)کم لە (همدان) دوورە، نزیك (الدینور)ە، (معجم البلدان، ج٧، ص٣٦) سەیری (البلاذري، سەرچاوەی رابردوو، ق٤، ص٤٢٣).

٦٦-الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ص.١٢٢

٦٧-هەمان سەرچاوە، ج٤، ل.١٢٧

٦٨-هەمان سەرچاوە، ج٤، ل.١٣٢

٦٩-(فتح الفتوح): (ابن الکلبی)دەڵێ: (نعمان بن مقرن) چووە (اسبیذهار) و (اشعث بن قیس) لەلای ڕاستییەوە بوو، (مغیرە بن شعبە) لەلای چەپییەوە بوون، لەگەڵ سوپای فارس کەوتنە جەنگەوە، (النعمان) کوژرا، پاشان موسڵمانان سەرکەوتن لەشەڕەکەدا، لەساڵی (١٩ك)دا یان گوتراوە لەساڵی (٢٠ك)دا لەسەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتتابدا

(ڕەزای خوای لیٚ بێت) ناونراوه (فتح الفتوح) واته: سەرکەوتنی سەرکەوتنەکان، بڕوانه (البلاذري، فتوح البلدان، ق٤، ل٤٢٨) (ابن الاثير، الكامل/ مج٣، ل٧).

٧٠-الطبري، المصدر السابق، ج٤، ل.١٦٤

٧١-هەمان سەرچاوته، ج٤، ل.١٤٦

٧٢-الدينور: شارێکه له (الجبل) نزيکی (قرصين)ه له نێوان (الدينور) و (همدان)دا و بيست و قسورفەرسەخ (١٢٠کم) دوور دەبێت، ياقوت: سەرچاوەی ڕابردوو، مج٤، ل.١٤٩

٧٣-الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ل.١٤٩

٧٤-هەمان سەرچاوه، ج٤، ل.١٤٨

٧٥-(الري)/ شارێکی ناوداری گەورەيه، بەشێکه لەشارانی (الجبل) نێوان ئەو و (نيسابور) سەدو شەست فەرسەخه، نزيکەی (٦٩٠) کم، ياقوت، سەرچاوەی ڕابردوو، مج٣٠٤، ل٤٥٧، بڕوانه (الطبري، سەرچاوەی ڕابردوو، ج٤، ل١٤٧-١٤٩).

٧٦-هەمان سەرچاوه، ج٤، ل١٤٩، ابن الاثير، سەرچاوەی ڕابردوو، مجلد٢، ل.٨

٧٧-الطبري، ج٥، ل.١٤

٧٨-البلاذري: سەرچاوەی رابردوو، ق٤، ل.٣٠٢

٧٩-خليفة بن خياط، سەرچاوەی رابردوو، ل.١٥٧

٨٠-هەمان سەرچاوه، ل.٣٠٢

٨١-(مختصر في اخبار البشر، مصر، د،ت، ج١، ل.١٦٤

٨٢-مروج الذهب ومعادن الجوهر، ط٤، بيروت، ١٩٧٣، ج٢، ل.٢٠١

٨٣- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٧، ل.٧٤٠

٨٤-هەمان سەرچاوه، ج٧، ا.٣٥٠

٨٥-مەندەلی (البندنجين): شارێکی ناوداره لەلای نەهرەوان، لەلای (الجبل) و بەناوچەيەکی (مهرجانقذف) دادەنرێ ، لەشاری (الجبل) ياقوت، سەرچاوەی ڕابردوو، مج٥-٦، ص.١٠٤

٨٦-(اقليم الجبال) بريتييه له (ماسبذان) و (مهرجانقذف) و (ماه الكوفه-الدينور) و (ماه البصره-نهاوند) و (همدان) و (قم) (ابن رسته: الاعلاق النفسيه، ص١٥، ابن خرداذفة، المسالك والممالك، ص١٥، د. حكيم احمد خوشناو، سەرچاوەی ڕابردوو، ل.١٠٢

٨٧-شارەزوور (کورەیەکی فراوانە لە (الجبل)دا لەمیان هەولێرو هەمەداندا، خەڵکی ئەو دەڤەرانە هەمووی کورد زمانن. (یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج٥-٦، ل١٦٥، بڕوانە (ابو الفداء، تقویم، ل٤١٢).

٨٨- الطبري، سەرچاوەی ڕابردوو، ج٥، ل١٥٥-١٦٦. (ابن الاثیر، سەرچاوەی رابردوو، مج٣، ل٤١٠).

٨٩- الطبري، سەرچاوەی ڕابردوو، ج٧، ل. ٣١٠

٩٠-خلیفة بن خیاط، سەرچاوەی رابردوو، ل١٥٧، بۆ دوای خۆی.

٩١-(ابن الاثیر) سەرچاوەی رابردوو، مج٣، ل٤١٠، بۆ دوای خۆی.

٩٢- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٦، ل.٣٢٢

٩٣-الشوری، ل.٣٨

٩٤-(الاصفهان) شارێکی فارسە لەگەورە شارەکانە لەلای (الجبل) و لەچوار ئیقلیمەکانە. (یاقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج١-٢، ل١٦٧-١٦٨).

٩٥-(قوم) شارێکە شورەی هەیەو قایمە، ناوەکەی لەبیرەکانەوەیە، باخچەو باغاتی هەیە، خەڵکەکەی شیعە مەزهەبە، لە (الری) بۆ (قم) بیت و یەك فەرسەخە (نزیکەی ١٢٦کم) نێوانیانە، (ابو الفداء، سەرچاوەی رابردوو، ل٤٢١).

٩٦- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٦، ل.٢٩١

٩٧-هەمان سەرچاوە، ج٦، ل.٢٩٦

٩٨-هەمان سەرچاوە، ل٢٩٦، بۆ دواوە.

٩٩-هەمان سەرچاوە/ ج٧، ل.٣١٧

١٠٠-هەمان سەرچاوە ج٧، ل.٣٥٤

١٠١-هەمان سەرچاوە، ج٧، ل.٣٦٤

١٠٢-سجستان، ناوچەیێکی گەورەیە ویلایەتێکی فراوانە، ناوی شارەکەی (زرنج) (نێوانی ئەوی و (هراة) دە رۆژە [٨٠] فەرسەخ یان (٤٨٠)کم، یاقوت الحمودي، سەرچاوەی ڕابردوو، مج٥، ل.٢٣

١٠٣- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٧، ل.٣٤٩

١٠٤-هەمان سەرچاوە، ج٧، ل.٣٤٩

١٠٥-(المسعودی، التنبیه والاشراف، تصحیح اسماعیل الصاوی، القاهره، د.ت، ص.٢٨٢

١٠٧- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٦، ل.٣٤

١٠٨-هەمان سەرچاوە.

١٠٩-هەمان سەرچاوە، ج٦، ل١٦-١٩.

١١٠-هەمان سەرچاوە/ ج٦، ل.١٢٨

١١١-هەمان سەرچاوە، ل.

١١٢-(واسط- کوت) دوو بەشە بەسەر لێواری دیجلەدا، لەنێوانیاندا پردێ هەیە لەکەشتی، بە (واسط) ناسراوە، چونکە تادەگاتە (البصرە) نێوانیان (٥٠) فەرسەخە (٣٠٠کم) بۆ (کوفە٩ (٥٠) فەرسەخە (٣٠٠کم) بۆ (البغداد) و (الاحواز) هەمان نێوانیان هەیە، (الحجاج بن یوسف الثقفي) بنیاتی ناوە ٨٣ك٠ ٧٠٢ز) ابو الفداء، تقویم، ب.٣٠٦

١١٣- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٦، ل٥٦٥-٥٨٨.

١١٤-هەمان سەرچاوە، ج٦، ل٥٩٤-٥٩٥.

١١٥-(یەعقوبی): (تأریخ الیعقوبی) ج٢، ل٢٢٧-٢٢٨. سەیری (ابن الاثیر، الکامل، حوادث سنة ١٢٢ه-٧٣٩م) بکە ج٤، ل٤٥٦٢. (ثابت بن داوي) تأریخ الدولة العربیة، مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٧٦م، ل٢١٢-٢١٣.

١١٦- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٧، ل.٣٠٢

١١٧-د. عبدالعزیز الدوری، العصر العباسی الاول، بغداد، د.ت، ص٥-٦.

١١٨-دمشق: شارێکە وەکو شام بەناوبانگە، بەهەشتێکی زەوییە، لەئیقلیمی سێیەمدایە، یاقوت، سەرچاوەی پێشوو، مج٣-٤، ل.٣٠٧

١١٩-(طبرستان) چەند شارێکی فراوانە و زۆرە ئەم ناوە دەگرنەوە، شارە ناسراوەکانی (دهستان و جرجستان و استراباذ و آمل)ە (طبرستان) لەشارێکی ناسراودایە لە (مازندەران) سەیری (ابو الفداء، التقویم، ل٤٣٨ بکە.

١٢٠-نیشتمان بشیر محمد، الاحوال السیاسیه والاجتماعیه، رساله ماجستیر، کلیه اداب، جامعه صلاح الدین، اربیل، ١٩٩٤م، ل٣٣-٣٤.

١٢١-الیعقوبی، سەرچاوەی رابردوو، ج٢، ل٤٣٢٢، الطبري، سەرچاوەی ڕابردوو، ج٧، ل.٤٠٥

١٢٢- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٧، ل.٤٠٥

١٢٣-خليفة بن خياط، سەرچاوەی ڕابردوو، ل٣٩٦-٣٩٧، الطبري، سەرچاوەی رابـردوو، ج٧، ل٤٠٧، ابن الاثير، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ل.٣١٦
١٢٤-خانەقين: شارێکی عێراقی هەنوکەییە، سەربە پارێزگای دیالەیە، لەناوچـەیەکی ڕێگـای هەمەداندایـە، نێـوان بەغـداد و قەسـری شـیرین (٦ فەرسـەخ = ٣٦کـم)ە. یـاقوت، سەرچاوەی رابردوو، مج٣-٤، ل.٢١١
١٢٥- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٧، ل.٤١٠
١٢٦-الازردی، تأريخ الموصل، تحقيق: علي حبيبـة، القـاهرة، ١٩٩٧م، ص١٠٧، ابـن الاثـير، سەرچاوەی رابردوو، ج٤، ل.٣١٩
١٢٧- الطبري، سەرچاوەی ڕابردوو، ج٧، ل.٤٠٩
١٢٨-المختصرمنى اخبار البشر، مصر، د ت، ج١، ل.٢١٠
١٢٩-تأريخ الموصل، ل.١٢٨
١٣٠-البلاذري، انساب الاشراف، القدس، ١٩٣١، مكتبة المثنى ببغداد، ج٥، ل.١٨٦
١٣١- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٧، ل٩٠-.١٧٩
١٣٢-هەمان سەرچاوە، ج٧، ص٤٣٧-.٤٩٠
١٣٣-الازدی: سەرچاوەی رابردوو، ل، ١٩٤-.١٩٦
١٣٤- الطبري، سەرچاوەی پێشوو، ج٧، ل.٨
١٣٥-الازدی، سەرچاوەی پێشوو، ل.١٩٥
١٣٦-(تفليس): ناوچەیەکە لە (گرجستان) ئەو شوێنە سێ شورەی هەیەو سێ دەروازەی هەیە، خاکێکی زۆر بەپیتەو میوەو، گەرماوی زۆرە، ئاوەکەی بێ گەرم کـردن گەرمـە، (ابـو الفداء، سەرچاوەی پێشو، ل٤٠٢-٤٠٣).
١٣٧- الطبري، المصدر السابقن ج٧، ل.٨
١٣٨-ئەم سەرکردەیە واتە (محمد بن الحسن بن جليويه الكردى) نەوەی (جليويه الكردى)یە، کە (اليعقوبی) لەڕووداوی (١٩٦ك)دا ئاماژەی بۆ کرد، لەکاتی کێشەی نێوان (الامـين) و (المأمون)دا، لەکاتێدا مەوالی (محمد بـن يزيـد المهلـبی) دەبـێ، کەیارمـەتی خەلیفـە (الامين) دەدات بۆ سەر (ئەهواز) هەرچی (الطبري)یە باسی (جليويه) ناکات کەچی ئەو

شەڕەی نێوان (الطاهر بن الحسین)ی سەرکردەی خەلیفە (المأمون)و (محمد بن یزید المخلبی) باس کردووەز

١٣٩-(عکبرا): شارۆچکەیەکە لە دەڤەری (دجیل) لە نزیك (صریفین) و (اوانا) نێوان ئەو و بەغداد [١٠] فەرسەخ (٦٠کم) یاقوت، سەرچاوەی پێشوو، مج٥-٦، ل.٣٤٢

١٤٠-(المعتز): (ابو عبدالله محمد بن المتوکل)ە (٢٥٢ك-٢٥٢ك/ ٨٦٦-٨٦٨ز) لەگەڵ تورکەکان بەداوا دێ، چونکە ناتوانێ ئازوقەی سەربازەکانی بین بکات، تا لەماڵی خۆیدا گەمارۆی دەدەن، (صالح بن وصیف) بەپایەکانی و لێیان داو کراسەکەسان دڕاندو لەماڵەکەدا لەبەر خۆریان وەستاند، لەبەرخۆر قاچەکی بەرز دەکردەوەو قاچەکەی تری دادەدنا، بەزللە لێیان دەداو ئەویش بەدەستی دەیگێڕانەوە، بردیانە ژوورەکەی و (ابن ابی الشوارب) یان ئامادەکرد لەگەڵ گروپێکدا و کران بە شاهید بۆ لەسەرکار لابردنی، (المعتز) و دایکی و منداڵەکان و خوشکی ئەمانیان هەبوو، بەڵام تورکەکان زیندانییان کردو لەژێر ئەشکەنجەدا کوشتیان، بڕوانە الطبري، سەرچاوەی پێشو، ج٩، ل٢٨٨. ابن الاثیر، الکامل، مج٨، ل٤٠٤-٤٠٥.

١٤١- الطبري، سەرچاوەی پێشو، ج٦، ل.٢٨٨

١٤٢-(الصفاریون): (مێژوونووسان) نەژادی ئەوانیان بەدرێژی روون نەکردۆتەوە، دیسان ئەو گێڕانەوە کەمانەی دەستمان کەوتون زۆر وردو ڕوون نین، چونکە زۆربەی بنەماکانی کۆن لەبارەی ئەوان باسکراوە، لەو قۆناغەدا، کە نەژادی ئەوانی تێدا دەرکەوتووە، پەنهانییان پێوە دیارە، (یعقوب بن اللیث بن حاتم) یان (معدل بن ماهان بن کیخسر بن ارزشیرین قباذ... ابن انو شیروان) بەدامەزرێنەری میرنشینی (الصفاریه) ٢٥٩-٢٩٨ك/ ٨٧٢-٩١٠ز) دادەندرێت.

بڕوانە: (تاریخ سیستان، ل١٠١-٢٠٨-٢٠٩).

(زامباور) سەجەرەی نەژادی (الصفارین)ی لە (معجم الانساب)دا (ل٣٠٢-٣٠٣)دا باس کردووە.

(بارتولد، تاریخ الدولة الصفاریة، ت٢: منذر البکر، مجلة کلیة الآداب، العدج الثاني/ ل٢٤٦).

١٤٣- کرمان: ناوچەیەکی گەورەیە لەنێوان فارس و سجستان و مەکراندا، کرمان سنوورێکی هەیە کە بەسنووری خوراسانی دەبەستێتەوە، پایتەختەکەی (سیرجان)ە (ابو الفداء، تقویم، ل٣٣٤).

١٤٤- الطبري، سەرچاوەی پێشوو، ج٩، ل.٤٧٤

١٤٥-هەمان سەرچاوە، ج٩، ل.٣٨٢

١٤٦-(زموم فارس): (زەموم) یەكەیەكی ئیداری نیمچە سەربەخۆیە، پیشەكەی ئیداری و ئابووری و سەربازی و ئەمنییە، ئەم زەموومە كوردییە وەكو لەكتێبی (البلدانيين)دا باس كراوە چەند سەدەیەكی تەمەنیان بەسەر بردووە، ئەوەش چالاكی و سەركەوتنیان دەردەخات لەراپەڕاندنی ئەركەكانیان كە پەیوەندی بەخاوەنەكانیانو سەرۆكە كوردەكانەوە بووە، كە بێگومان بەخاوەن توانا وەسف كراون و چەند ناوچەیەكیان لەدەرەوەی بازنەی ولاتیان بەڕێوە بردووە. بەڵگە نەویستە ئەم زەمووموانە سەرباری كورد هەندێ كاربەدەستی تری گەلانی تریش لەناویاندا نیشتەجێ بووە.

بەڵام ژمارەی زەمووومی كورد لە دەڤەری فارسدا قسەی جۆراوجۆری لەسەر كراوە، (ابن خراذبة) بە [٤] دانەی داناون.

(المسالك والممالك، ل٥١) بەڵام (الاصفخری) و (ابن حوقل) و (المقدسی) باسی [٥] دانەیان كردووە. بڕوانە: (المسالك والممالك، ل٧١-٧٢).

(صورة الارضي، ل٢٣٦) (احسن التقاسيم، ل٣٣٩-٣٤٠) ئەم زەمومانە بریتین لە: (زم جیلویه) و (شهریار) و (الديوان) و (اللواجان) و (كاريان).

بۆ زانین پتر بڕوانە (د. حكيم احمد: الكرد وبلادهم عند البلدانيين والرحالە المسلمين، ل١١٦-١٢٣).

١٤٧- الطبري، سەرچاوەی پێشوو، ج٩، ل.٤٩٠

١٤٨-هەمان سەرچاوە، ج٦، ل.٤١٥

١٤٩-ابن الاثير، سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ل.٢٢٤

١٥٠ الطبري، سەرچاوەی پێشوو، ج٩، ل.٥٥٣

١٥١-ابن الاثير، سەرچاوەی پێشوو، كج٦، ل.٢٥

١٥٢- الطبري، سەرچاوەی پێشوو، ج٧، ل.٥١

١٥٣-نیسابور: (نیشاپور) شارێكی ناوداره له خوراسان له (ارش سهله) لە نیسابورەوە بۆ توس سێ قۆناغە، لەبەرئەوە ناونراوە (نیسابور)، چونكە شاپور بنیاتی ناوە، (ابو الفداء، تقويم، ل٤٥٠-٤٥١).

١٥٤- الطبري، سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ل٥٥٣، ابن الاثير، سەرچاوەی پێشو، مج٦، ل.٢١

١٥٥- الطبري، سەرچاوەی پێشوو، ج١٠، ل٨٩-.٩١

١٥٦-شرح نهج البلاغه، بيروت، د.ت، ج٣، ل.٤٩

١٥٧-(الخزر): توركەكان لەدوای شاری (باب الابواب) نیشتەجێ بوون، ناوچەكە بەناوی ئەوان ناسراوە، ئێستا دەكەوێتە باشووری رووسیا، (یاقوت، البلدان، ج٧، ل٣٦٨)، بۆ زانستی پتر بڕوانە (شمس الدين سامی) قاموس الاعلام، بەتوركی، مطبعة سي باب العالي، اسطنبول، ١٣١٤هـ، مج٣، ل.٢٠٣٩

١٥٨-(الديالمه): دیالمە لەئازەربێجان نیشتەجێ بوون، لەماوەی بووەیهی یەكان (٣٣٤-٤٢٠ك/ ٩٤٥-١٠٢٩ز)دا بڵاوبوونەوە، نەخوازە لادوای دەركەوتنی (سافرین دیلم)یە لەناویدا لەساڵی (٢٣٠ك / ٩٤١ز)، دیارەكە (دیالمە) دوای هاتنی سەلجوقیەكان بۆ ئازەربێجان لەسەرەتای سەدەی (٥)ی كۆچی و (١١ز)دا ڕۆڵیان لاواز بوو، دەسەڵاتیان بەسەر دەوڵەتی عەبباسیدا (٤٤٧ك/ ١٠٥٥ز) لاواز بوو، دوای ئەوەی ساڵی (١١٣) دەستیان بەسەر حوكمدا گرت.

سەیری (ابتهال مال الله، اذربيجان، ل٦٠) بكە، (مينورسكي، دائرة المعارف الاسلامية، ماددة اذربيجان، ج١، ل٢٢٩-٣٣، (د. احمد عبدالعزيز محمود) الامارة الهذبانية الكردية في اذربيجان و اربيل والجزيرة الفراتية (٢٩٣-٦٥٦ك/ ٩٠٥-١٢٥٨ز) ل.٤٣

١٥٩- مەغاریبە (بەربەریەكان) زانیاریان لەبارەوە دەگمەنە، تەنیا كەمێ هەواڵ لەبارەیان گوتراوە، كەلە هەندێ لەو سەرچاوانەوە هەڵێنجراون ئاماژە بەوە دەكەن ئەوانە مەترسییان بۆسەر ئاسایشی دەوڵەتی عەبباسی دروست نەكردووە، پێویستی سەربازیی و ئاسایشی ئەوەی خواستووە لەجۆرەها لایەنی ژیاندا پشتیان پێ ببەسترێت، بڕوانە (ابن جبير، رحلة ابن جبير، ل٢٨٠) (المقريزي، الخطط، ج٢، ل١٨٩).

١٦٠-زنجەكان (قولەكان: دروست بوونی سەرەتایان لەئەفریقیاوەیە، ئەوانەی ئەوانیان تووشی شەڕ كرد كەسانێ بوون تەماعییان كردە سامانەوە، بەسەر پەیوەندییە پیرۆزەكاندا یاخی بوون، كە دەیانخەنە تۆڕی كۆیلەییەوە كە مرۆڤایەتییە، ئەم وشەیەی بە قودس و پیرۆزیی پرتەڵێ دەدات، بابای باشیش ئەنجامی دەدات بەقیاس لەگەڵ ئەوكەسەدا هەست بەشكۆی واتا و سەربەستی جوانی دەكات، سەرباری ئەو برایەتییەی بەشدارە لەنێوان خەڵكی بێ تاوان لەڕووی نەژادو ڕیشەدا، خەڵكی لە نەژاددا برای

دوای ئەوەی لەخاك پەیدا دەبن، با میللەت و گەلیان جیابێ، لە ڕووی زمـان و ڕەگ و ڕەنگ و نیشتمان و زێدا، هەموو ئەوانە ئەم فەرمایشتەی خوای گەورەیان دەگرێتەوە: ﴿ ۞ مِنۡهَا خَلَقۡنَٰكُمۡ وَفِيهَا نُعِيدُكُمۡ وَمِنۡهَا نُخۡرِجُكُمۡ تَارَةً أُخۡرَىٰ ﴾(طـه: ٥٥) هەندێ کەس لەمرۆڤـەکان ستەمی گەورەی دەرحەق بـەبرای مرۆڤـی خـۆی کـردووە، بەپاسـاوی جیاجیا بەکۆیلەی کردوون، وەکو دیلی و قۆناغی جـەنگی فارسـەکان و شـەڕو هـەراو بازرگانی، دوایی بەمەبەستی بێگاری پێ کردن لەکەرتی کشتوکاڵیدا.

بەکۆیلەکردن برا لـەدژی بـرای خـۆی ئـەنجامی داوەو وەکـو ئاکامێـك بـۆ دەسـت ڕۆیشـتنی بەهێزەکانی بەسەر لاوازەکان داو دەرکردنیان لەزێدی خۆیاندا وەکو حەبەشە و سۆماڵ و زنجبانی ئەفریقی، بۆیە زنجەکان بـەم بزووتنەوەیـە نـاوداره هەڵدەسـتن (٢٥٥-٢٧٠ك/ ٨٦٤-٨٨٣ز) وەکو کاردانەوەیێکی سروشتی، کەبەهۆی بەکۆیلـەکردن و قـۆرغ کـردن .... دێ لەبەسرەو باشووری عێراقدا، (علی بن محمد) پێشیڕەوییان دەکات.

بڕوانە (احمد شفيق، الرق في الاسلام، ١٣٠٩هـ، ل٦٩) (فيصل السامر، الزنج، بغداد، ١٩٧٠م، ل٢٢) (مالك سلماني، ثورة الزنج، مجلة النهج مركز الابحاث والدراسـات الاشـتراكية في العالم العربي، العدد١٦) لەشوباتی (٢٠٠٥ق، ل٢٤٩).

(د.احمد عبدالعزيز محمود، علاقه الكرد بحركه الزنج في العصر العباسي، ٢٥٥-٢٧٠ك/ ٨٦٤-٨٨٣ز) مجله (زانكۆ، جامعه صلاح الدين، اربيل، ٢٠٠٧، ژمارە ٣٠، ل٧٧).

١٦١- الطبري، سەرچاوەی پێشو، ج٥، ل٧٤، (ابن الاثير، سەرچاوەی پێشو، مج٣، ل١٦٩.

بۆ زانیاری پتر بڕوانە (المسعودي، مروج الـذهب، ج٢، ل٢٩٥). (ابن عبد ربه، العقـد الفريـد، ج٥، ل٨٠). (ثابت بن اسماعيل الراوي، تأريخ الدولة العربية، ل١١٥-١١٨).

١٦٢- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٥، ل. ٣٥٠

١٦٣-هەمان سەرچاوە/ ج٨، ل.٢٥٩

١٦٤-هەمان سەرچاوە، ج٨، ل.٢٦١

١٦٥- الطبري، بەهەڵە ناوی (جراشه) دەبات و بـە (خراشـه) نـاوی دەبـات، کەچـی زۆربـەی سەرچاوەکان بە (خراشه) ناوی دەبەن، هەمان سەرچاوە، ج٨، ل.٢٦٦

١٦٦-هەمان سەرچاوە، ج٨، ل.٢٦٦

١٦٧-هەمان سەرچاوە، ج٨، ل.٢٧٢

١٦٨-هەمان سەرچاوە، ج٨، ل.٣٢

١٦٩-(کفرتوثا): گوندێکی زۆرە، سەربە جەزیرەیە، لەنێوان ئەوێ و (دارا)دا [٥] فەرسەخە (٣٠کم) ئەمە لەنێوان (دارا) و (رأس العین)یش دادەبێت هەمان ماوە هەیە.

یاقوت، البلدان، مج٧-٨، ل١٤٣، بڕوانە الطبري، هەمان سەرچاوە، ج٨، ل٣٠٢، ابو الفداء، تقویم، ل٢٨٤-.٢٨٥

١٧٠-(رأس العین-عین وردە) یەکەم شاری (دیار الربیعە) بەرەو لای (دیار مضر)ە بریتییە لە (رأس ماء الخابور) بڕوانە (ابو الفداء، تقویم، ل٢٧٨-٢٧٩).

بڕوانە: الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٨، ل٢٥٨، یاقوت البلدان، مج٤، ل.٤٦٨

١٧١-تأریخ الیعقوبی، ج٤، ل.٥٠٢

١٧٢-الکامل، مج٥، ل.٣٣٤

١٧٣-البوازیج: شارێکە لەنێوان تکریت و هەولێر، ابو الفداء، سەرچاوەی رابردوو، ل٢٨٦-.٢٨٧

١٧٤-حسین حزنی موکریانی، ئاوڕێکی پاشەوە، ب٢، ل.١٩

١٧٥-وفیات الاعیان، بیروت، د.ت، ج٧، ل.١٠٠

١٧٦- الطبري، سەرچاوەی پێشو، ج٩، ل٣٧٥-.٣٨١

١٧٧-هەمان سەرچاوە، ج٩، ل٣٧٥-٣٧٨-٥٠٨. ابن الاثیر، سەرچاوەی پێشو، مج٥، ل٣٣٤-.٣٦٨

١٧٨- الطبري، هەمان سەرچاوە، ج٩، ل.٥٠٨

١٧٩-نەمان سەرچاوە، ج٩، ل.٥٣٢

١٨٠-هەمان سەرچاوە، ل.٩

١٨١-هەمان سەرچاوە، ج١٠، ل٣٧-.٣٨

١٨٢-قەڵای ماردین: لەسەر چیایێکی لەزەویەوە بۆ لوتکە دوو فەرسەخ (١٢کم) دەبێت، ماردین قەڵایێکە لە جەزیرەدا لەنزیك (نصیبین)دا، بەناچارکردن داگیری ناکات.

(ابو الفداء، سەرچاوەی پێشو، ل٢٧٨-٢٧٩).

١٨٣- الطبري، سەرچاوەی پێشو، ج١٠، ل.٣٧٠٢٨

١٨٤-(جرجان) یان (گورگان): شارێکی گەورەیە، لەنێوان خوارزم و تەبرستاندایە، خوارزم دەکەوێتە بەشی خۆرهەڵات، تەبرستان دەکەوێتە لای خۆرئاوا، لەنێوان ئەو و (سنا)دا لەخوراسانەوە [٩٤] فەرسەخە (٥٨٨کم). ابو الفداو، سەرچاوەی پێشو، ل٤٣٨-٤٣٩).

١٨٥- الطبري، سەرچاوەی رابردوو، ج٨، ل١٤٣-٤٣٩.

١٨٦-هەمان سەرچاوە، ج٨، ل٥٥٦، ج٩، ل١١.

١٨٧- هەمان سەرچاوە، ج٨، ل٥٧٦.

١٨٨- هەمان سەرچاوە، ج٨، ل٦٠١.

١٨٩- هەمان سەرچاوە، ج٨، ل٦١٩.

١٩٠- هەمان سەرچاوە، ج٨، ل٦٢٢.

١٩١- هەمان سەرچاوە.

١٩٢- هەمان سەرچاوە، ج٨، ل٦٤٩.

١٩٣- هەمان سەرچاوە، ج٨، ل٦٦٨.

١٩٤- هەمان سەرچاوە، ج٨، ل١٧.

١٩٥- هەمان سەرچاوە.

١٩٦- هەمان سەرچاوە، ج٨، ل١٢.

١٩٧- هەمان سەرچاوە، ج٩، ل١٣-٢٣-٣١.

١٩٨-(البذ): کورەیەکە لەنێوان (ئازەربێجان و ئاران)دا (بابك الخزمی) لەوێوە سەری هەڵدا لەسەردەمی خەلیفە (المعتصم، ٢١٨-٢٢٧ك/ ٨٣٣-٨٤١ز) یاقوت، سەرچاوەی پێشو، مج١-٢، ل٢٨٦.

١٩٩-ئەفشین: (خیذر بن کاوس)یە یەکێکە لە سەرلەشکرە ناودارەکان لەسەردەمی (المعتصمی) عەبباسیدا، دوواجار ناپاکی کرد، بۆیە خەلیفە لە (٢٢ك، ٨٤٠ز)دا زیندانی کرد تا لەوێدا مرد.

بروانە (البعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ج٢، ل٣٣٦) ابن خلکان، وفیات الاعیان، ج١، ل٣٨٢-٣٨٨.

٢٠٠- الطبري، سەرچاوەی پێشو، ج٩، ل٤٧-٥٢.

٢٠١-هەمان سەرچاوە، ج٩، ل٥٢٧.

٢٠٢-(السوس): شارێكه‌ له‌خوراسان (ئه‌هواز) باخچه‌و دارستانی هه‌یه‌، ترنجی تێدایـه‌و وه‌كـو قامكه‌كان، شارێكی كۆنه‌ له‌خوزستان، گۆڕی دانیال پێغه‌مبه‌ری (سه‌لامی خـوای لـێ بێ) تێدایه‌.

(ابو الفداء، سه‌رچاوه‌ی رابردوو، ل٣١٤).

٢٠٣-جنديسابور: شارێكه‌ له‌ خوزستان ناوداره‌، گۆڕی شا (یه‌عقوبی) صـه‌فاری تێدایـه‌، تـا (تستر) هه‌شت فه‌رسه‌خ [٤٨]كم ابو الفداء، سه‌رچاوه‌ی رابردوو، ل٣١٤-٣١٥.

٢٠٤-(عسكر مكرم): شارێكی ناوداره‌ له‌خوزستان، شارێكه‌ له‌ خوزستان، ده‌درێته‌ پاڵ (مكرم بن معزاء الحارث) هاوڕێی (الحجاج بن يوسف الثقفي).

ياقوت، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، مج٦، ل٣٢٨، ابو الفداء، سه‌رچاوه‌ی پێشو، ل٣١٦-٣١٧.

٢٠٥- الطبري، سه‌رچاوه‌ی پێشو، ج٦، ل٥٢٧-٥٢٨.

٢٠٦-هه‌مان سه‌رچاوه‌، ج٩، ل.٥٢٨

٢٠٧- هه‌مان سه‌رچاوه‌، ج٩، ل.٥٥٤

٢٠٨- هه‌مان سه‌رچاوه‌.

٢٠٩- هه‌مان سه‌رچاوه‌، ج٩، ل.٥٥٥

٢١٠- هه‌مان سه‌رچاوه‌، ج٩، ل٥٥٥-٥٥٦.

٢١١- هه‌مان سه‌رچاوه‌.

٢١٢- هه‌مان سه‌رچاوه‌، ج٩، ل٥٧٦-٥٧٧.

٢١٣- هه‌مان سه‌رچاوه‌.

٢١٤-(ابن ذكروية بن مهروية): سه‌ركرده‌یه‌كی ده‌ركـه‌وت وه‌لائێكـی گـه‌وره‌ی بـۆ مه‌زهـه‌بی ئیسماعیلی ده‌رخست، یه‌كێ بوو له‌ بانگخوازانی قه‌رامطة. بڕوانـه‌، (د. فـاروق عمـر فوزی، الدعوه العباسيه، بغداد، ١٩٨٦، ل٤١٥).

حسن ابراهيم حسن، تأريخ الاسلام السياسي والديني والاقتصادي والاجتماعي، ط٧، مطبعة النسة المحمدية، القاهرة، ١٩٦٥، ج٣، ل٢٦٤-٢٦٥.

٢١٥- الطبري، سه‌رچاوه‌ی ڕابردوو، ج١٠، ل.١٠٥

٢١٦-هه‌مان سه‌رچاوته‌، ج١٠، ل.١٣٠

٢١٨-(عريب بن سعيد) صلة تأريخ الطبري، ج١١، ل.٦٤

٢١٩-(الرحبە): گوندێکە لەتەك (القادسیە) قۆناغێ لە کوفە دوورە، دەکەوێتە چەپی ڕێگای کاروانی ئەو حاجیانەی دەچنە مەککەوە.
سەرچاوەی پێشوو، مج، ل٣٩٥، ابو الفداء، سەرچاوەی پێشوو ل.٣٨٠
٢٢٠- الطبري، سەرچاوەی پێشوو، ج١٠ ل.١٠٩
٢٢١-(الرقە): شارێکی ناودارە لەسەر فورات، لەنێوان ئەوێ و (جران) سێ ڕۆژە لەشاری (الجزیرە)دا، چونکە دەکەوێتە لای فوراتی خورهەڵاتەوە.
یاقوت، سەرچاوەی پێشو، مج٤، ل٤١٤.

کۆتایی

ئەوانەی مێژووی مرۆییان نوسیوەتەوە بەپێی جیاوازی رەگەزی و مەزهەبییان ناچاربوون چەند پەرەیەیێکی زۆر،یان بەشێکی گەورە بۆ گەلی کورد دیاری بکەن، کەچەقی قورساییەکەی لەناو گەلاندا بەکەم سەیر ناکرێت.

لێرەدا لەناو ئەو نووسەرانەدا، ناودارترین مێژونووسمان هەڵبژاردووە کە بەرەگەز کوردنیە، ئەویش (الطبري)یە، کە لەوە گەورەترە بناسێنرێت، کەبەشداری کردووە لەمێژووی کورددا لەناو هەگبەی ڕووداوەکانداو لەناو ئینسکلۆپیدیایە گەورەکەیدا (تاریخ الامم والملوك)دا باسی کردووە، باسی بارودۆخی کوردی کردووە لەچاخی ئومەوی و عەبباسیدا، ئەرکی مێژوونووسانی بەرلەخۆی وەکو (الیعقوبی) و (البلاذري) و (الواقدی) و (ابن سعید)ی تەواو کردووە، پاشماوەکەی تری بۆ کەسانی دوای خۆی بەجێ هێشتووە وەکو (المسعودی) و (البلاذري) و (ابن الاثیر) و (ابن خلدون...هتد.

ڕاڤەی ڕێبازی (الطبري)مان ، لەکتێبە ناوبراوەکەیدا کردووە، لە ڕووداوەکان و لەشکرکێشەکان و داگیرکردنەکاندا و، ئەو بزووتنەوانەی لەچاخی ئومەوی و عەبباسیدا ڕوویانداوەو کورد بەشداری تێدا کردوون، بەڵکو دەوری چالاکیان گێڕاوە، لەهەندێکیاندا ڕۆڵی سەرەکییان بینیوە، وەکو لە ناوجەرگەی زۆر لە کتێب و نووسراو و ئینسکلۆپیدیانە گەورەو ناودارەکاندا دەیان خوێنینەوە

المصادر:

القرآن الكريم
ابن الاثير، عزالدين ابو الحسن علي بن عبدالكريم الجزري (ت٦٣٠هـ، ١٢٣٣م)
-اسد الغابة في معرفة الصحابة، دار الشعب، القاهرة، ١٩٧٠م.
-الكامل في التاريخ، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٦٧م، وطبعة البيروت، ٢٠٠٩م.
الادرسي: محمد بن محمد بن عبدالله بن ادريس بن يحيى الحسيني (ت٥٦٠هـ، ١١٦٥م).
-نزهة المشتاق في اختراق الآفاق مجهولن (د.ت).
الأزردي، أبو زكريا بن محمد بن اياس (ت٣٣٣٤هـ، ٩٤٥م).
-تاريخ الموصل، تحقيق: د. علي حبيبة، دار التحرير، القاهرة، ١٩٦٧م.
الاسفرايني، ابو المظفر عمادالدين (ت ٤١٨هـ، ١٠٢٧م).
-التبصير في الدين وتمييز الفرقة الناجية عن الفرق الهالكة طبعة الخانجي، (القاهرة: ١٩٥٥م).
الأصطخري: ابو اسحاق محمد بن ابراهيم الفارسي (ت بعد ٣٤٠ه، ٩٥١م).
-المسالك والممالك، تحقيق: محمد جابر عبدالعال، مراجعة: شفيق الغربال، دار القلم، القاهرة، ١٩٦١م.
البكري، عبدالله بن عبدالعزيز (ت ٤٨٧، ١٠٩٣م).
-معجم ما استعجم من اسماء المواقع والبلدان، تحقيق: مصطفى السقا، مطبعة لجنة التأليف والنشر (القاهرة: ١٩٤٥-١٩٤٦م).
البلاذري، احمد بن يحيى بن جابر (ت ٢٧٩ه، ٨٩٢م).
-فتوح البلدان، تحقيق: صلاحالدين المنجد، مطبعة لجنة البيان العربي، القاهرة، ١٩٥٦م، وطبعة مكتبة الهلال، بيروت، ١٩٨٢م.
-انساب الاشراف، القدس ١٩٣٦م.
ابن تغري بردي، جمال الدين ابو المحاسن يوسف (ت ٨٧٤ه، ١٤٧٠م).
-النجوم الزاهرة في أخبار ملوك مصر والقاهرة، وزارة الثقافة الارشاد القومي، المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر، القاهرة، (١٩٣٠).
جبير، ابو الحسن محمد بن احمد بن جبير الكناني الاندلسي (ت ٦١٤هـ، ١٢١٧م).
-رحلة ابن جبير (تذكرة الاخبار عن اتفاقات الاشعار) تحقيق: وليم رايت، دار الكتب اللبناني، بيروت (د.ت).

ابن ابي الحديد (ت ٦٥٦هـ، ١٢٥٨م).
-شرح نهج البلاغة، بيروت، ١٩٨٣م.
ابن حوقل، ابو القاسم بن حوقل النصيبي (ت ٣٦٧هـ، ٩٧٧م).
-صورة الارض، دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٩٧٩م.
خراذبة، ابو القاسم عبيدالله بن عبدالله الخراساني (ت ٢٨٠هـ، ٨٩٧م).
-المسالك والممالك، طبعة بريل، باعتناء دي نغوية (١٨٨٩م) اعادت مكتبة المثنى ببغداد طبعها بالاوفسيت.
ابن خلدون، ابوزيد عبدالرحمن بن محمد (ت ٨٠٨هـ، ١٤٠٦م).
-العبر وديوان المبتدأ والخبر في اخبار العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر (تاريخ ابن خلدون) دار البيان، بغداد، (بدون تاريخ).
خلكان، ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن ابوبكر بن خلكان (ت ٦٨١هـ، ٢٨٢م).
-وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق: احسان عباس، دار الثقافة، بيروت، ١٩٧١م.
خليفة بن خياط، ابو عمرو خليفة بن خياط بن أبي هبيرة (ت ٢٤٠هـ، ٨٥٤م).
-تأريخ خليفة بن خياط، تحقيق: د. أكرم ضياء العمري، الطبعة الثانية، دار القلم، بيروت، ١٩٧٧م.
الدينوري: ابن قتيبة عبدالله بن مسلم (ت ٢٧٦هـ، ٨٨٩م).
-الامامة والسياسة، مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، (القاهرة: ١٩٦٣م).
الدينوري: ابو حنيفة أحمد بن داود (ت٢٨٢هـ، ٨٩٥م).
-الاخبار الطوال، تحقيق: عبدالمنعم عامر، (القاهرة: ١٩٦٢م).
الذهبي، أبو عبدالله شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان بن قايماز (ت ٧٤٨هـ، ١٢٤٧م).
-تذكرة الحفاظ، دار احياء التراث العربي، مكة، ١٣٧٤هـ.
ابن رستة، ابو علي احمد بن عمر (ت بعد سنة ٢٩٠هـ، ٩٠٣م).
-الاعلاق النفسية، شركة نوابع الفكر، القاهرة، ٢٠٠٩م.
سبط ابن الجوزي، شمس الدين المظفر يوسف قزاوغلي التركي (ت ٦٥٤هـ، ١٢٥٦م).
-مرأة الزمان في تأريخ الاعيان، دراسة وتحقيق: جنان جليل محمد الهموندي، الدار الوطنية، بغداد، ١٩٩٠م.
ابن سعد، محمد ابن سعد (ت ٢٣٠هـ، ٨٤٤م).
-الطبقات الكبرى، تحقيق: احسان عباس، دار صادر، (بيروت: ١٩٨٦م).

السيوطي/ جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (ت ٩١١هـ، ١٥٠٥م).
-تاريخ الخلفاء، تحقيق: محمد أبي الفضل ابراهيم، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٧٥م.
-حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة، مطبعة دار الوطن، (القاهرة، ١٢٩٩م).
الطبري، ابو جعفر محمد بن جرير (ت ٣١٠هـ، ٩٢٢م).
-تاريخ الرسل والملوك، (تاريخ الامم والملوك) تحقيق: محمد أبي الفضل ابراهيم، روائع التراث العربي، لبنان، (د، ت).
ابن عبد ربه، أبو عمر احمد بن محمد (ت ٣٢٨هـ، ٩٣٢م).
-العقد الفريد، تحقيق: احمد الزين وآخرون، القاهرة، ١٩٦٥م.
ابن عبدالبر، أبو عمر يوسف بن عبدالله (ت ٤٦٣÷ـ، ١٩٧١م).
-الاستيعاب في معرفة الاصحاب، تحقيق: محمد علي البجاوي، القاهرة، (د، ت)،
ابن عبدالحق، صفي الدين عبدالمؤمن بن عبدالحق (ت ٧٣٩هـ، ١٣٣٨م).
-مراصد الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاع، تحقيق وتعليق: علي محمد البجاوي، دار احياء الكتب العربية، (القاهرة،: ١٩٥٤-١٩٥٥م).
عريب بن سعد القرطبي (ت ٣٦٦هـ، ٩٧٧م).
-صلة تاريخ الطبري، طبعة دي غوية، ليدن، ١٨٩٧م.
ابو الفداء: عماد الدين اسماعيل بن محمد (ت ٧٣٢هـ، ١٣٢١م).
-تقويم البلدان، طبع في مدينة باريس المحروسة بدار الطباعة السلطانية سنة (١٨٤٠) مسيحية، دار صادر، بيروت.
-المختصر في أخبار البشر، المطبعة الحسينية المصرية، القاهرة، ١٣٢٥هـ.
ابن الفقيه، ابوبكر احمد بن محد الهمداني (ت أواخر القرن الثالث الهجري).
-مختصر كتاب البلدان، نشردي غوية، مطبعة بريل، ليدن، ١٨٨٥م.
قدامة بن جعفر، ابو الفرج الكاتب البغدادي (ت ٣٢٠هـ، ٩٣٢م).
-الخراج وصنعة الكتاب، شرح وتعليق: محمد حسين الزبيدي، دار الحرية، (بغداد: ١٩٦٠م).
القزويني، زكريا بن محمد بن محمود (ت ٦٨٢هـ، ١٢٨٣م).
-آثار البلاذ واخبار اللعباد، دار صادر (بيروت: ١٩٦٠).
المسعودي: ابو الحين علي بن الحسين بن علي (ت ٣٤٦هـ، ٩٥٦م).
-التنبيه والاشراف، عني بتصحيحه ونشره، عبدالله اسماعيل الصاوي، القاهرة (د، ت)، اعادت طبعه بالاوفسيت، مكتبة المثنى ببغداد، ١٩٣٨م.

-مروج الذهب ومعادن الجوهر، دققها: يوسف أسعد دغره، الطبعة الثانية، دار الاندلس، للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٧٣م.
المقدسي البشاري، ابو عبدالله شمس الدين محمد بن أحمد (ت ٣٨٧هـ، ٩٩٧م).
-أحسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ليدن، مطبعة بريل، ١٩٠٦م، اعادت طبعه بالاوفسيت مكتبة المثنى بغداد.
المقريزي، تقي الدين احمد بن علي (ت ٨٤٥هـ، ١٤٤٢م).
-المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والاثار، دار التحرير، مطبعة بولاق، القاهرة، ١٨٥٣م.
ناصار خسرو علوي: ابو معين الدين القبادياني المزوري (ت ٤٨١هـ، ١٠٨٨م).
-سفرنامة أو رحلة ناصر خسرو القبادياني، ترجمة: يحيى الخشاب، تصدير: عبدالوهاب عزام، الهيئة المصرية العامة للكاتب، (القاهرة: ١٩٩٣م).
ابن النديم، أبو الفرج محمد بن أبي يعقوب اسحق المعروف بالوراق (ت ٣٨٠هـ، ٩٩٠م).
-كتاب الفهرست، شرح تعليق: أحمد شمس الدين، الطبعة الثانية، دار الكتب العالمية، بيروت، ٢٠٠٢م.
الهمداني، الحسين بن احمد (ت ٣٣٤هـ، ٩٦٤م).
-صفة جزيرة العرب، تحقيق: محمد بن علي الاكوع، ط٣، (صنعاء: ١٠٨٣م) وكذلك طبعة دار الكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٩م).
ياقوت الحموي: شهاب الدين ابو عبدالله الرومي (ت ٦٢٦هـ، ١٢٨٩م).
-معجم الادباء، طبعة جديدة مصححة ومنقحة، قدم لها محمد عبدالرحمن المرعشلي، دار احياء التراث العربي، (بيروت: ٢٠٠٨م).
-معجم البلدان، دار صادر، (بيروت: د.ت).
اليعقوبي، أحمد بن أبي يعقوب بن جعفر بن وهب الكاتب (ت ٢٩٢هـ، ٩٠٤م).
-تاريخ اليعقوبي، دار صادر، بيروت، ١٩٦٠م، وطبعة سنة ١٩٩٩م.
-كتاب البلدان، المطبعة الحيدرية، (النجف: ١٩٥٧م).
-مشاكلة الناس لزمانهم، تحقيق: ماورذ، دار الكتاب الجديد، (بيروت: ١٩٦٢م).

المراجع:

أحمد الشرباصي:
-قصة التفسير، بيروت، ١٩٧٨م.
أحمد شفيق:
-الرق في الاسلام، بولاق، ١٣٠٩هـ.
د. أحمد عبدالعزيز محمود:
-الامارة الهذبانية الكردية: اذربيجان وأربيل والجزيرة الفراتية من (٢٩٣-٦٥٦هـ، ٨٠٩-١٢٥٨م) دراسة سياسة حضارية، الطبعة الثانية، مكتبة التفسير للاعلان، أربيل ٢٠٠٦م.
-الامن في بغداد خلال العصر العباسي الاول (١٤٥-٢٤٧هـ، ٧٦٢-٨٦١م) مكتب التفسير للنشر والاعلان، (أربيل: ٢٠٠٨م).
أرثر كريستين:
-ايران في عهد الساسانيين، ترجمة: يحيى الخشاب، ط٢، (بيروت: ١٩٨٢م).
بندلي جوزي:
-من تاريخ الحركات الفكرية، دار الروائع (بيروت: د. ت).
ثابت اسماعيل الراوي:
-تأريخ الدولة العربية (خلافة الراشدين والامويين) مطبعة الارشاد، بغداد، ١٩٧٦م.
د. حسام الدين علي غالب النقشبندي.
-اذربيجان (٤٢٠-٦٥٤هـ، ١٠٢٩-١٢٥٦م) دراسة سياسية حضارية، اطروحة دكتوراه كلية الادابن جامعة بغداد (بغداد: ١٩٨٤م).
-الكرد في الدينور وشهرزور، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآدابن جامعة بغداد، (غداد: ١٩٧٥م).
حسين حزني موكرياني:
ئاورێکی پاشەوە، مطبعة زاری کرمانجی، رەواندوز، ١٩٣٠م.

د. حكيم أحمد خوشناو:
-الكورد وبلادهم عند البلدانيين والرحالة المسلمين (٢٣٢-٦٢٦هـ، ٨٤٦-١٢٢٩م) دار الزمان للطباعة والنشر، دمشق، ٢٠٠٩م.
د. خليل ابراهيم السامرائي:
-دراسات في تأريخ الفكر العربي، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل (د. ت).
زامباور، ادوارفون:
-معجم الانساب والاسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي، اخراج: زكي محمد حسن بك وحسن احمد محمود، مطبعة فؤاد الاول، القاهرة، ١٩٥١-١٩٥٢م.
د. زرار صديق توفيق:
-الكورد في العصر العباسي حتى مجيء البويهيين، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، (أربيل: ١٩٩٤م).
د. سامي سعد الاحمد ورضا جواد الهاشمي:
-تاريخ الشرق الادنى القديم ايران والاناضول، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، بغداد، د.ت.
د. سوادي عبد محمد:
-الاحوال الاجتماعية والاقتصادية في بلاد الجزيرة الفراتية خلال القرن السادي الهجرين الثاني عشر الميلادي، دار الشؤون الثقافية العامة، _(يغداد: ١٩٨٩م).
السيد عبدالعزيز سالم:
-التاريخ العربي والمؤرخون، دار الكتاب العربي، (القاهرة: ١٩٦٧م).
د. صبحي الصالح:
-مباحث في علوم القرآن، بيروت، ١٩٧٧م.
طه باقر وعبدالعزيز حميد:
-طرق البحث العلمي في التاريخ والاثار، بغداد، ١٩٨٠م.
عبدالجبار جومرد:
-هارون الرشيد، (بيروت: ١٩٥٦م).
عبدالرقيب يوسف:

-الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، مطبعة اللواء، (بغداد: ١٩٧٢م).
د. عبدالعزيز الدوري:
-بحث في نشأة علم التاريخ عند العرب، بيروت، ١٩٦٠م.
-العصر العباسي الاول، بغداد (د.ت).
عفت محمد الشرقاوي:
-أدب التاريخ عند العرب، دار العودة، بيروت، (د.ت).
عمر رضا كحالة:
-معجم المؤلفين، مكتبة المثنى، بغداد، دار التراث العربي، (بيروت: د.ت).
فائزة محمد عزت:
-الكرد في اقليم الجزيرة وشهرزور في صدر الاسلام، رسالة ماجستير منشورة، كلية الاداب- جامعة صلاح الدين، (أربي: ١٩٩٤م).
فرانز روزنثال:
-علم التاريخ عند المسلمين، ترجمة: صالح أحمد العلي، مراجعة: محمد توفشيق حسين، مؤسسة فرانكلين (بغداد: ١٩٦٣م).
د. فيصل السامر:
-ثورة الزنج: بغداد، ١٩٧٠م.
كراتشكوفسكي أغناطيوس يوليا:
(الادب الجغرافي العربي، ترجمة: صلاح الدين عثمان هاشم، (القاهرة: ١٩٥٧م).
محسن الأمين الحسيني العاملي:
-اعيان الشيعة، مطبعة ابن زيدون (دمشق: ١٩٣٨).
د. محسن محمد حسين و د. عبدالرحمن حسين العزاوي:
-منهج البحث التاريخي، بغداد، ١٩٩٢م.
محمد أمين زكي:
-خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، ترجمة: محمد علي عوني، الطبعة الثانية، بغداد: ١٩٦١م.
د. محمد جاسم حمادي:
-الجزيرة الفراتية والموصل، دار الرسالة (بغداد: ١٩٧٧م).

محمد رضا:
-الامام علي ابن أبي طالب (كرم الله وجهه) رابع الخلفاء الراشدين (القاهرة: ١٩٣٩م).
مرجليوث:
-دراسات عن المؤرخين العرب، ترجمة: حسين نصار، دار الروائع، (بيروت: د.ت).
د. ميسون هاشم مجيد:
-علاقة الخلافة العباسية بدويلات المشرق في القرن الثالث الهجري وحتى نهاية القرن الخامس الهجري، رسالة ماجستير غير منشور، كلية الآداب، جامعة الموصل، (الموصل: ١٩٨٣م).
نايف معروف:
-الخوارج في العصر الاموي: نشأتهم، تاريخهم، عقائدهم، أدبهم، الطبعة الثانية، دار الطليعة، (بيروت: ١٩٨٦م).
ياسين ابراهيم علي الجعفري:
-اليعقوبي المؤرخ والجغرافي، دار الحرية للطباعة (بغداد: ١٩٨٠م).

الدوريات:

-مجلة الاستاذ، العدد (٦٧) (بغداد: ٢٠٠٨م) ص ص٦٧١-٦٧٣.
-مجلة العربي، الكويت، ١٩٦٩م، العدد (٣١).
-مجلة النهج، ٢٠٠٥، العدد (١٦).
-مجلة زانكو، أربيل ٢٠٠٧م، العدد (٣٠).
-مجلة كلية الاداب، العدد الثاني.

الرسائل الجامعية:

-ابتهال مال الله حسين:
-اذربيجان في صدر الاسلام دراسة في أوضاعه الجغرافية والادارية والاقتصادية (٢٢-١٣٢هـ، ٦٤٣-٧٥٠م) رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب، جامعة الموصل، ١٩٨٨م.
-نيشتمان بشير محمد:
-الاحوال السياسية والاجتماعية لغربي اقليم الجبال خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين، أربيل ١٩٩٤م.

ناوەرۆك

بێگومان کورد لە ناو کۆمەڵگای ئیسلامییدا، دوای موسڵمان بوونیان شوێنی خۆیان هەیە، لەبەر ئەوە شتێکی نامۆ نییە سەرچاوە ئیسلامییەکان بەهەر شێوەیەك بێ، شتێك دەربارەی مێژووی ئەو گەلە تۆمار بکەن، گەر لەگەڵ گەلانی تری وەکو عەرەب و فارس بەراوردی بکەین، مێژووی "یەعقوبی" لەو بارەوە ڕێزی پێشەوە دەگرێت.

لەم توێژینەوەیەدا پێگەی کورد لە کتێبی "یەعقوبی" دا هەوڵی دەرخستنی دراوە، ئەمەش لە ڕێگای هەڵێنجانی ئەو هەواڵانە و پەیوەستە بە کورد و زێد و نیشتمانیانەوە.

گرنگی ئەو توێژینەوەیە لەوە دایە هەنگاوێکی پێویستە بۆ تاوتوێ کردنی مێژوی کورد لە چاخە یەك لە دوا یەکەکاندا، بە مەبەستی زانینی ئاستی بەشداری کردنیان لە ڕوداوە مێژووییەکان و دامەزراندنی شارستانییەکدا.

نوسینگەی تەفسیر
بۆ بڵاوکردنەوەو ڕاگەیاندن
هەولێر - شەقامی دادگا - ژێر هوتێلی شیرین پالاس

/TafseerOffice

+964 750 818 08 66
www.al-tafseer.com
tafseeroffice@yahoo.com

3000 دینار

